

Бала Айылчы санжырасы

Биздин доордун VI - VII кылымдарында Арабия жарым аралында күчтүү Араб халифаты түзүлүп христиан динин катуу кармап турган мезгилде Куреш тукумунан Абдул- муталифтин уулу Абдулладан Мукамбет деген бала 571- жылы 12-апрелде дүйнөгө келет. Ал 40 жашында пай-гамбар болуп араб кафырларына каршы согуш ачып, ислам динин тараткан. Ал бай жесир аял Хадичага үйлөнгөн. Ал аялдын кербен тартып жүргөн 6000 төөсү болгон. Арабдын тең байлыгы ошол аялдын колунда болгон. Арабдар Мухамбетти куугунтукка ала баштаганда, ал Мекледен Лидинага качып, Лидина тоосундагы Стам тукумунан чыккан Аке шаага барып ислам динине киргизет. Аке шаанын түпкү теги — Түрк. Ошол кезде үстөмдүк кылып турган Стам тукумунан. Аке шаа Амир Аиса баатырды башчы кылып көп аскерди Мухамбет байгамбарга берип, ислам дини үчүн араб халифаты Абдужайылга каршы согушка жиберет. Медина шаарынын жанында түрк жана арабдардын ортосунда катуу согуш болуп, бул согушта Амир Аиса баатыр өлөт. Мухамбеттин тиши сынат. Согуш бир нече жылга созулат. Акыры Мухамбет жеңип чыгып, араб Мекке-Мединаны бошотуп ислам халифатын орнотуп, өзү ага халиф болот. Элге ислам дини тарайт. Мухамбет 63 жаш курагында дүйнөдөн кайтат. Мухамбеттен кийин Умар, андан кийин Осмон, андан кийин Сыдык, андан кийин Аалы халиф болуп турат. Ислам динин бир нече өлкөлөргө таратат.

Аке шаа өлгөндөн кийин ордуна баласы Ырса шаа бийликке келгенде Түрктүн Стам уруусу начарлай баштаган. Түрк менен арабдын ортосунда согуш токтогон эмес. Ырсанын ордуна Кабурхан болгон. Бирок арабдардын кысымы күчөй берген. Улам чабуул коюп, түрктөрдү Чыгышка четтеткен. Кабурхандан кийин анын уулу Аселхан арабдын кысымы менен Дарденел кысыгы аркылуу Чыгышка көчүп чыкты. Улам Чыгышка сүрүлдү. Узундун тукуму түштүк Европадан батыш Сибирге чейинки аралыкты жердеген көп эл (тарыхта половцы) менен түрктөр батыша албай улам көчүп олтуруп Энисей суусунун башкы агымына чейин жетет. Энисейди жердеп калышат. XII—XIII кылымдарда монгол-татар уруусунан Чынгыз хан чыгып дүйнө жүзүн бүт каратат. Ошондо баягы түрк тукумунан чыккан кыргыз эли Энисей боюн таштап, түштүк-батышка карай сүрүлөт. Ошол көчтөн калган кыргыздын тукумунан азыркы Кемеров областынын Таштогол районунда жашап калган «тоолук шордуулар» 15 миң чамалуу эл — ошол кыргыздын тукумдарынан. Андан башка хакастар, тува (төбө), алтайлык кыргыздар. Алтайлыктар ошол кыргыздардан калган. «Тоолук шордуулар» деп аталганынын себеби, ошончо элде адалдуудан жалгыз өгүз калат. Капчыгай бойлоп келе жатышып өгүзүн өлтүрүп, үстүндө минип келе жаткан кызын сууга агызып ийишет. «Өгүз өлгөн», «Кыз аккан» деген жерлери бар. Аселхандан — Дамил, Дамилден — Мааке, Маакеден — Шумтал, Шумталдан — Пашидил, Пашидилден — Аналхан, Аналхандан — Боргун, Боргундан — Кабурхан, Кабурхандан —

Жетимиш, Жетимиштен — Атан бий, Атан бийден — Мары бий, Мары бийден — Каселдин бий, Каселдин бийден — Арслан хан туулду. Бул адамдар эл бийлеген, атагы чыккан адамдар болуп, эл оозунда аты калган. Булардын көптөгөн тууган-туушкандары карапайым эл болуп, аттары сакталган жок. XIII кылымда монгол-татар жортуулу башталаардан 5 кылым мурунку мезгилдеги ата-бабалар ушулар. Алардын 14-15 гана белгилүү, калганы белгисиз. Так болбосо да жогорудагы тизмедегилер ошол беш кылымдын ичиндеги ата-бабалар деп болжолдонот.

Арсланхандан: Абалхан, Асанхан, Кыпчак деген үч уул болот. Кыпчактын тукуму кыргыз-кыпчак аталып түштүк, Алай тарапты жердеп калган.

Асанхандан — Жамгырчы тукуму. Булар кебез өлкөсү деп аталып, Орто Азиянын чыгыш түштүгүндө туруп, кийин өзбектерге сиңип кеткен.

Абалхандан: Калы бий, Жаныбек хан, Мангетти деген үч уулу болгон. Калы бийден — Сабыр, Сабырдан — Шекер, Шекерден — Сары, Сарыдан Касы, Ак уул, Куу уул деген үч уул туулган. Касынын баласы жок. Бул үч бир тууган энчи бөлүшкөндө Куу уул чатак чыгарып, энчини экиге гана бөлдүргөн: Касы менен Ак уул бир энчи, Куу уул экинчи энчини алган. Малды, жерди, элди экиге бөлүп оң жагы Касы менен Ак уулга, сол жагы Куу уулга тийген. Кыргыздын оң жана сол деп эки топко бөлүнүп калуусу ошондон калган дейт.

Солго: Кушчу, Саруу, Басыз, Жетиген, Агынай, Алакчын, Кытай, Мундуз кирет.

Ак уулдан — Дамил. Дамилден — Долон бий туулат. Долон бийдин Адигине, Тагай, Миңгуш деген үч уулу, Наалы деген кызы болот. Алды менен сөздү Наалыдан баштайлы. Мында санжырачылар боюнча эки башка баяндалып келген.

Жанчар уулу Рыскулбектин айтуусу

Наалы айыкпаган жара ооруга чалдыгып, аны эч бир табып айыктыра албай койгондо, Дөр деген кытай элчиси айыктырган экен. Наалы оорусунан айыккандан кийин бир туугандарына:

— Менин денемди эч бир жан көргөн жок эле. Кытай да болсо Дөр көрдү. Оорумду айыктырды. Ошондуктан мени ушул Дөргө бергиле,— деп суранат. Бир туугандары Наалынын суроосун канааттандырып Дөргө берет. Бирок Наалы төрөбөй койгондон кийин, өзүнүн күңү Моголду Дөргө алып берген. Ошол күң Моголдон төрөлгөн балдарды жалаң атасы эмес энеси Моголду, Дөрдү кошуп атап, тукуму Моңолдор деп аталып калган экен Дейт.

Бала Айылчынын айтуусу

Ал кезде жети атасын билбеген кишиге кыз берүүчү эмес экен. Наалыга ылайыктуу күйөөнүн жоктугунан 26 жашка чейин олтуруп калат. Ошол убакта

Кебез Опол жеринен Асанхандын тукуму Жамгырчы хандын Көкө, Дайыр деген эки уулу Адигине бийдин айлына качып келишет. Алар күчтүү баатыр жигиттер болушкан. Адигине жеринде бир аз тургандан кийин, Наалыга жуучу жиберешет, Адигине бий алардын жети атасын сураштырып, билгенден кийин Наалыны Дайыр мырзага берет. Наалыны алгандан кийин Дайыр атка минип жортуулга чыга баштайт. Көкө болсо «Наалыны мага бербей, Дайырга берди» — деп Адигине бийге таарынып, Ак Мечит, Казалы деген жерге көчүп кетет. Көкө көчүнүн алдына көк атка көк туу сайып баргандыктан «көк ат, көк туу аргыны» деп аталып, тукуму казактарга аралашып кетти. Дайыр мырзанын Куукула деген аты, Таманак деген ити бар экен. Дайыр Куукуланы минип, Таманакты ээрчитип Памир тоосуна аркар, кулжа, карышкыр алдырып, сейил куруп, аңчылык кылып жүрүүчү экен. Адигине бий элин бүт чакырып, Кашкарга аттанууга кол курайт. Күйөө баласы Дайырдын Куукуласын сурап минет. Наалы эже көп мал сойдуруп, күл азык камдатып берет.

Адигине, Тагай экөө кол баштап, бир нече күн жол жүрүп, Кашкарга жетип элин чабат. Болгон чоң согуштан кийин, Кашкар эли качып, бир канча аралыкка сүрүлүп ташталат. Бир жаш бала бешиги менен жолдо калыптыр. Тагай менен Адигине ал баланы бир жигитке «аман-эсен элге жеткиресиң» деп тапшырышат. Жоодон көп олжо, мал, кыз-келиндерди туткундап алышат. Бир нече күн жол жүрүп элге келишет. Адигине бий олжону элге бөлүп берип, баягы жаш баланы Наалыга берди. Ал кезде Наалынын өз баласы жок болучу. Эл чогулуп, чоң той берип, баланын атын Сырдыбешик койду. Баланы Наалы багып, бала кылып алгандан кийин өзү да эркек уулдуу болду. Анын атын Асан койду. Сырдыбешик деген бала чоңоюп, аял алып андан Коңурат, Черик деген эки уул төрөлдү. Алар чоңоюп тукуму көбөйгөндөн кийин, акыры тегине тартып, чыгышка жылышып кетип, Коңурат, Черик деген элди түзүп Какшаалды мекен кылып калышты.

Дайырдан Асан жалгыз. Асандын тукумунан Самансур бүт кыргыз элине хан болуптур. Самансурдан — Бекдөөлөт, Аденбек деген эки бала. Бекдөөлөттөн — Куусөөк, Куусөөктөн — Кыйры, Кичи кыйры. Кыйрынын тукуму Коңуратка кошулуп кеткен. Кичи кыйрыдан — Аден, Бөгөнөк. Аденден — Туума, Бөгөнөктөн — Ала, Каржал, Кайып, Кара, Сумел, Тайлак, Тама деген жети бала болот. Кара, Сумел, Тайлак, Тама төртөө биригип, Тууманын колунун беш манжасын кесип ташташат. Ошондуктан ал Чолок Туума баатыр аталып, өзүнө ыдык көрсөткөн туугандарын куугунтукка алат. Туума баатырдын тукуму Дайыр-Асан эки ата моңолдор аталып, Ат-Башыны мекендеп турушат. Тууманын каарына чыдабай Кара, Сумел, Тайлак, Тамааны тукуму төрт ата моңолдор аталды. Алар бүт кыргыз жерине тарап кеткен. Мына ушундай болуп, моңолдор деген уруу, эки ата (Дайыр-Асан) жана төрт ата болуп экиге бөлүнүп калган.

Эмики сөз Адигине менен Тагай жөнүндө баяндалат.

Адигине бийдин он бир баласы болгон. Алардын ичинен атактуусу жана баатыры Жорубаргы, Масжору, Сарт, Мырзаке, Далычы дегендер болгон.

Тагайдан — Богорстон, Койлон, Кылжыр деген үч бала. Ошол убакта Адигине менен Тагай энчи бөлүшө элек мезгилде бир чоң ат чабыш болуп. Коңурат менен Чериктин аты чыгып келе жатканда атты «табанак» деп сүрөөгө алышкан. Турган эл «табанак» деген иттин аты, ошондуктан иттин аты менен ураан чакырууга болбойт деп тыйып койушкан. Дайыр күйөө бала болсо да, Сырдыбешиктин балдарынын атынын чыгышына Адигине бий намыстанган эле.

Адигине менен Тагай энчи бөлүү тоюн өткөрүп, кыргыздын салты боюнча малды, жерди, элди экиге бөлгөн. Оштун кара дарыясын чек кылып, күн батыш жагын Адигине бий, күн чыгыш жагын Тагай бий алган. Энчи бөлүшкөндө эки жаат болуп, ордо атышат. Бул адет эле. Ошондуктан эки бир тууган 20дан 40 киши чыгарып, калыска Алайдын беги Наабайтыга киши жиберет. Адигине бий өзүнө Алайдан чыккан атактуу ордочу Биримбашты кошуп алат. Калыс Наабайты келип, ат калчашууда кезек Тагай тарапка тийип калып, оюн Тагай тараптын пайдасына аяктайт. Экинчи кезек Адигине тарапка берилип, ордо бузуп, Биримбаш тооруп ичке киргенде жолтой (абалак) хан ордосуна жатып калды. Турган эл «ордо бузулду» деп чуу салды. Наабаты бычак жүгүртүп, томпайдун козголгонун көрмөксөн болуп коёт. Тагайдын ордо бузулду дегенине болбой Адигине Биримбашка чертүүнү буюрду. Тагай Биримбашты түртүп жиберет. Мына ошондон чатак башталып, эки жаат болуп чабыша кетишет. Тууган, көпчүлүк арага түшүшүп, чатакты арадан зорго токтотушат. Ат чаптырып алдырган Наабаты калыстыкка жараган жок, эки бир тууган өз-өз эли менен тарап кетишти. Ошентип, өлөөр-өлгөнчө эки бир туугандын ортосунда айыгышкан душмандык пайда болуп, бири-бирин көрүшкөн эмес. Балдарынын ортосунда душмандык кала берген. «Оюндан от чыгат» деген макал ошондон калган.

Тагай өз элине бий болуп калган. Башы Ат-Башы, батышы Наманген, аягы Кетмен-Төбө, Чаткалга жеткен. Соода-сатыкты Кокон, Букара, калмак хандары менен жакшы жүргүзүп турганда, Адигине бий Тагайды жамандап, чагым салып, душмандык кылып соода жүргүзүүгө жолтоо болду. Ошондуктан Тагай бийге соода-сатык кылууга кыйын болгон. Ар кайсы хандарга барса соода кылууга жол бербей коёт. Эгер жол берсе ошол хандын колунда үч айдан бир нече жылга чейин туруп калууга аргасыз болгон. Тагай көп мал менен Кокон хандыгына соода кылыш үчүн ак үйлүү болуп өзү барып, анда бир жыл туруп калат. Ошол жердин хан ордосунан бир кыз алып, белгиленген мөөнөт аяктап элине кетмек болот. Алган аялынын боюнда бар эле. Ал аял

Тагай менен кошо кетүүгө макул болбой коёт. Тагай өзү кетүүгө туура келет. «Эркек төрөсөң атын Карачоро кой. Менин

жөн жайымды сураса жашырбай айтып бергин да, колуна мобул кестикти тапшыр» — деп белгисин кайырып өзү жүрүп кетет.

Тагайдын өзбек аялы эркек төрөп, атын Карачоро койду. Тагай кайрылып барган жок. Карачоро чоңоюп, балбан бала болот. Хан ортосундагы балдар менен чатакташа кетсе, «Сен тентиген кулсуң» деп катуу сөз угуп энесине келип, «менин атам барбы же кулмунбу чынын айт» дейт. Энеси: «Сен кул эмессиң. Атаң кыргыз, Тагай бий, атыңды Карачоро кой деген, мобул кестикти сага бер деп таштап кеткен» — дейт. Карачоро кестикти алып атасын издеп чыгат. Ал Кокондон чыгып жол жүрүп келе жатса, жолдон бир бала жолугат. Алар сүйлөшүп жөн сурашууга өтөт. «Мен Карачоро деген баламын. Уругум кыргыз экен. Тагай бий деген атамы издеп бара жатам дейт. Сен ким деген болосуң?» деп сурайт. «Мен бир селсаяк жетиммин, батар жерим да, дээр кишим да жок» дейт. «Анда сен мага жолдош бол, экөөбүз бирге менин атам Тагай бийди издеп табалы» дейт.

Бала макул болуп, экөө кошулуп жол жүрөт. Бир канча күн жол жүрүп, жолдон дагы бир жетимди өзүлөрүнө кошуп алып, үчөө болуп калышат. Алар Кетмен-Төбөгө келип, сураштырып олтуруп Тагай бийдин айлын табышат. Бир жылкычыдан сурашса, ал Тагай бийдин жылкычысы экен, жөн жайын билгенден кийин, сүйүнчүлөп чаап барат. Тагай бий ууга чыгып кетип, үйүндө жок экен, байбичеси жылкычыга мындай деп буйрук берет: «Балдарды алып кел, алар менен кошо бир боз бээ ала келгин» дейт. Жылкычы үйүрдөн бир семиз боз бээни алып келет. Байбиченин айтуусу боюнча бээни мууздатып, терисин сыйырбай жылуу кезинде ичин жардырып. ичеги кардын алып таштап, үч баланы бээнин ичине олтургузуп баштарын чыгарып коюп, көкүрөгүн ачып, эмчегин чыгарганда, улгайып калгандыгына карабай байбиченин эмчеги ийип кетет. Оң эмчегин бирөөнө, сол эмчегин бирөөнө тозгондо экөө эмп жиберген. Үчүнчүсү эмбей койгон. Аңгыча Тагай бий келип калып, балдардын жөн жайын сураштырат. Карачоро «Менин атым Карачоро, атам Тагай деген кыргыз экен. Ошону издеп келдим, калтырган белгиси мына» - деп, Тагай бий. таштап кеткен кестикти тапшырат. Калган эки бала өзүлөрү жөнүндө эч кандай түшүнүк бере албайт. Ошондо Карачоро «булар селсаяк балдар экен. Мен жолдош кылып ээрчитип келдим» - дейт. Кичүүсү менин азыгымды көтөрүп келди дейт. Тагайдын байбичеси: «Бий булар ак боз бээнин ичинде олтуруп менин ак сүтүмдү эмди, туубасам да тутунган балдарым болуп

калды. Той даяр, эми биздин алты уулубуз бар» дейт. Эл той жеп бүткөндөн кийин «Тагайдын алты уулу кут болсун»- деп бата берет. Тагайдын ошентип алты уулу болот. Алар: Богорстон, Койлон, Кылжыр, Саяк, Азык, Карачоро.

Ага чейин балдарынын көптүгүнө сүйөнүп, үстөмдүк кылып келген Адигине бийдин душмандыгынан Тагай бир топ запкы көрүп келген. Богорстон менен Саяк, Кылжыр менен Азык, Койлон менен Карачоро энчилеш болуп калышты. Богорстон Саякка, Кылжыр Азыкка, Койлон Карачорого энчи бөлүп, үйлөндүрүп чыгарышат. Карачоро менен Саяк балбан, баатыр болуп чыгышты. Богорстон баш болуп Адигине балдарынын үстөмдүгүнө каршы чыгып, аларды өз жерине кууп жиберешет.

Эл тынчып соода, сатык жакшырды. Тагай бийдин балдары сарттар, Кашкар, калмактар менен соода сатык иштерин жакшыртышты. Жылдар өтүп балдар чоңойду. Койлондун уулу Жедигер Карачоро менен энчилеш болуп, Чоробайыр аталып кеткенине ич күйдүлүк кылып, аздан болсо да нааразылык чыгарып жүрдү. Чоро өз курбалдашы Кылжыр уулу Сарыбагыш менен жакшы мамиледе эле. Ал экөө дос болучу. Чатак уламдан-улам күчөй берип, иниси Жедигердин катуу сөзүнө намыз кылып Чоро Коконго кайра кетип калды. Эл арасында: «Эмчектеш Саяк менен Азык калып, аталаш Чоро кетти» деген лакап калды. Жедигер менен Чоронун ортосундагы чатакты басып, элдештирүү үчүн көп иш жүргүзүлгөн. Эл арага түшкөн. Бирок Жедигер өзүнүн тентиген «сарт» деген сөзү үчүн, агасынан кечирим суроодон баш тарткан. Ошондуктан Чоро кетип калды. Эл оозунда: «Атаңдын көрү Жедигер, тил албай жүрүп Карачородон айрылып бокту жедиңер» деген лакап калган экен.

Карачоронун энеси баласы кетип калгандан кийин Кокон хандыгындагы белгилүү адам Көкүм-Сээр деген адамга тийген экен. Андан эркек төрөп Тууганбар деген ат койгон. Бул Карачоронун жатындашы бир тууганы бар дегени. Карачоро 20 күн жол жүрүп энесин, энелеш бир тууганын, өгөй атасын тапкан. Кокон эли Карачоронун келишине арнап чоң той берген. Ошол кезде Көкүм-Сээр уулу Тууганбар менен Карачоронун жардамы менен Кокон хандыгынан кол үзүп, Ташкенди бөлүп алып ага бек болгон. Ташкенди Жакып (Манастын атасы) курган деген кеп бар. Көкүмхандан Сейит, Куттук, Сулайман деген үч уул болгон. Карачоро менен Туугандын тукуму багыш аталып, бул кезде башы Намангенден аягы Чаткалга чейин жердеп турушат.

Багыш тукуму үч башка болуп, Көкүмдүн тукуму — Чоң багыш. Карачоронун тукуму — Сарыбагыш, Туугандын тукуму — Кара багыш деп аталат. Карачоро өзүнүн тукумун сарыбагыш деп атаганы, өзүнүн курбалдаш жакшы көргөн досу Кылжырдын уулу Сарыбагышты урматтаганы деп божомолдошот.

Койлондун тукуму Кара дарыянын күн чыгыш жагын ээлеп, Жедигер деген ат менен Адигине эли менен чектеш турат. Жедигер тил албай Чоронун кетип калышына себепчи болгону үчүн, Тагайдын калган балдары аны жектешкен. Ошондуктан Адигине тукумуна жакындашып чектеш туруп калышты.

Саяктан: Жортуулчу, Байболот, Каба деген үч уул болгон. Байболот баатыр атанып кол баштап жүргөн адам болгон. Байболоттон: Түңкатар, Өйдөчекти эки уул. Түңкатардан Нарбото бий деген атактуу баатыр уул болгон. Андан Рыскулбек туулган. Рыскулбектен: Акмат, Дыйкан, Атакан, Минбай, Эгемберди, Бактыяр деген алты уул болгон. Өйдөчекти тукумунан Сыдык хан эл бийлеп жакшы чыккан. Анын тукуму азыр Түңкатар тукумуна аралашып кетип, Кетмен-Төбөнү жердеп турат. Кабадан: Кайдулла, Шыкмамат, Садыркан деген үч уул. Каба Тогуз-Торону жердейт. Жортуулчунун тукуму жөнүндө маалымат жок.

Богорстон атасы Тагайдын ордуна бий болуп калган. Анын бийлиги мезгилинде Кокон, калмак, Кашкар хандары менен соода-сатык жүргүзүп, ынтымактуу турушкан. Богорстондон: Эштек, Кезөр деген эки уул. Богорстондун тушунда жана анын балдарынын тушунда да Адигине балдары менен көп жолу чатакташып туруучу. Кылжырдан — Сарыбагыш деген баласы эл бийлеген жакшылардан болгон. Сарыбагыштан — Орозбек, Дөөлөс деген эки уул. Орозбектен — Мырзакул, Арык деген эки бала туулган.

Мырзакулдан — Алымсейит, Тынымсейит деген эки уул болгон. Алымсейит Каракол тоосунан бир кыз таап алган. Анын башында эки мүйүзү бар имиш. Ал кызды Алымсейит өзү алды. Андан Жаманкул туулду. Жаманкулдан: Кыдык, Белек эки уул. Бул күндө «Бугу, Белек» аталып, Ысык-Көлдөн Кулжага чейин жердеп турат. Дөөлөстөн — Каратоко, Манап, Жантай, Тастар деген төрт уул болгон. Каратокодон Тогузбай, андан Сарысейит, андан Үчүкө, Түлкү, Кудаян деген үч уул. Үчүкөдөн — Маматкул, Мадылбек, Карамураттар калат. Манаптан: Темир, Болот деген эки бала болот. Тогуз бийден Эсенгул, андан Ныязбек, Кубат, Абдырахман, Куттук, Сейит, Карасарт, Шоорук деген жети уул. Түлкүдөн — Тынай жалгыз калат. Тынайдан — Атаке, Сатыбалды, Сокур. Атакеден — алты уул. Анын Карабек деген баласынан Жантай, андан Шабдан. Атыккан чоң кадырлуу адам болгон. Орус элине «Полковник Шабдан» атыккан. Ал Мекеге, Мединага барып, түрк аскерлерине жардамга 9000 сом алтын акча бергендиги үчүн, Түрк падышасы: «Кыргыз элинин баатыры Шабдан ажы — Пуварон хан» деген атак берип, чоң сый менен узаткан. Ошондуктан эл аны Шабдан баатыр деп атап калышат. Атаке тукумунан Сооронбай Худаяр хандын Пишпек уездине жиберген өкүлүнүн жардамчысы болуп көп жыл иштеген.

Кылжырдын тукуму жалпысынан сарыбагыш аталып калды. Саяктын уулу Байболот баатыр башчылык кылган кыргыз тукуму көп кол менен Орол казагына, татардын Казан шаарына каршы Кетмен-Төбөдөн аттанышат. Алар бир сууга жеткенде суунун ары жагынан бир кишини көрүп, суудан өтүп, ал кишиден жөн сурашат. Ал жигиттин колунда китеби бар экен. Аты Шакир, улуту ногой, өзү молдо экен. Аны орус падышасы аскерге ала турган болгондо качып чыккандыгы жөнүндө айтып берет. Ал кыргыз колуна шаарга каршы

барбоого кеңеш берет. Себеби ал жерге жакшы куралданган орус аскери бар экендигин айтат. Байболот аны өзү менен кошо алып келип үй-жай курап берип, молдо кылып алат. Анын көзү көк болгондуктан Чекир молдо деп аташат. Чекирден Даңгыт, андан Кудайберди, Куртка, Түгөл деген үч уул туулат. Кудайбердиден — Кулжыгач, Балта, Багыш. Кулжыгачтан — Көйкө, Жолке, Итемген, Сүтемген. Багыштан Аккабак, Терекбай. Балтадан — Ыман, Чоро. Түгөлдөн — Курманкожо жалгыз. Курманкожонун биринчи аялынан — Каракучкач, Төлөк, Катаган. Экинчи аялынан: Сокучу, Байталчы, Көкмээ, Жусуп болуп 7 уул. Чекир молдонун тукуму саяк уруусуна кошулуп, жалпы жонунан саяк уруусу түзүлдү. Ошондуктан саяк уруусу көпчүлүккө ээ болуп, саяк тукумуна көрсөтүлгөн жерден тышкары да кыргыздын башка тукумдарына көрсөтүлгөн жерге тарап, сиңип кетишти. Эштек атасы Богорстондун ордуна бий болду. Адигине балдары менен чатак көбөйгөндүктөн, ал жерге тура албай, Эштек бий өз эли менен Кашкар тарапка көчүп кетти. Койлон тукуму Намангенге кала берди. Эштек бий Кашкарга барып бир аз тургандан кийин, Кашкар эли Эштек бийди улуу бек кылып шайлады. Эштек бий бек болуп, бир канча жыл эл сурап турду. Эштек бийдин бир канча балдары болгон. Элге чечек оорусу каптап көп өлдү. Эштек бийдин балдарынан жалгыз Солто калды. Эштек бий улуу-кичүү элди чакырып, ордуна башка бек шайлады, эл менен ыразылашып, кайра Анжианга көчүп келди. Ал Анжиянды, Кетмен-Төбө тоосун мекендеп турду. Ошол кезде Кокон ханына айыптуу болуп калып, бир жигит Эштекке качып келди. Ал жигит багыш уруусунан экен, аты Кайдоол эле. Эштек аны жигит кылып алды. Кайдоол балбан да, баатыр да жигит эле. Ал Эштектин күрөң атын минип, баатырлык жортуулдарды уюштура баштады. Саруу уруусунан Балта, Түктө деген эки жигит келип Кайдоолго кошулду. Кытай уругунан Кабыке баатыр да келди. Эштек бий бул баатырлар менен кеңешип туруп көп кол курап, Түркестанга, Көкө аргынга каршы жүрүшкө аттанды.

Көкө аргын да кол курап Ак мечит жеринде эки кол беттешет. Кыргыздар тараптан эрөөлгө Кайдоол баатыр чыгат. Сайышта ок тийип жыгылып, жөө калат. Көрсө жекеге чыккан баатырдын атын атып өлтүрүү көкөлөргө өнөкөт экен. Көкө тараптан баатыры жөө калган Кайдоол баатырга качырып найза саймак болот, бирок аны Кайдоолго жеткирбей карала ат минген Кадыке (Каптагай болуп жүрбөсүн) баатыр капталдан качырып, ыргыта сайып кетет. Ата расмиси боюнча жекеме жеке сайышууга башка кишилер жолтоо болбойт. Атты атып өлтүрүп, расмини Көкө тарап бузду. Эштек бий баатырларга дем берип, катуу кыйкырык салып элди бүт жоону көздөй бет алдырат. Алар туруштук бере албай качты. Эл оозунда: «Кадыке, Түйтө, Балта кабыландай качырды, Эштек бий эшектей бакырды» деген макал калды. Ошол урушта кыргыздар Ак-Чий жактан көп олжо, мал, туткундарды алып келди. Эштек бийге бир аял чыгарып коюп калган олжону теңдеп бөлүп кетишти. Ошол аялдан бир эркек бала төрөлүп атын Төлөк деп коюшту. Төлөк деген уруу ошол баланын тукуму.

Эштек бийге бир бала келди. Анын жөн жайын сураштырса, багыш уруусунан экен, аты Урмат болучу. Кайдоол баатыр менин тууганым болот экен деп колуна алып, атын Суумурун деп өзгөртүп койду. Мындай кылып өзгөртүүнүн себеби, ал кезде уруулар арасында «Биздин баланы алып койдуңар, кайтарып бергиле, болбосо чабышабыз» деп чатак чыгаруучу.

Кайдоолдон Малтабар, Дүйшөн, Тогузак, Чымчык, Түлкүчөк деген балдар болгон. Алардын тукуму жалпы жонунан Суумурун аталып, оңго таандык болуп калды.

Эштек баатырларын баштап барып Иле дарыясынан түп, Чөлөк-Чарында жаткан Кысай дегенди чапты. Көп олжо-буйла менен кайтып келет. Эштек бийге дагы бир аял чыгарып беришет. Ошол аялдан дагы бир бала төрөлүп атын Жоочалыш коюшат. Анын балдары Жоочалыш уруусу болуп калды.

Эми Эштек бий Кайдоол, Балта, Түйтө, Кадыке баатырларды баштап барып Кашкарды чапты. Азык-түлүгүн ак-буура төөгө артып алышкан экен. Ат-Башыга барганда ак-бууранын таманы кетип, ашууда калды. Ошол ашуу «Ак-Буура» ашуусу деп аталат. Бир нече күндөн кийин Кашкарга жетип элин чапты. Кайдоол жол баштап жүргөн Ат-Башыга түшчү ашуудан бир жигит жолукту. Ачка болуп, өз атынын соорусунан эт кесип жеп келе жаткан. Ал «Алай тараптан качып келе жатам. Бир байды өлтүрдүм, жакшы жер болсо жигит болом» — дейт. Кайдоол аны Эштекке ээрчитип барат. Жигиттин аты Ардай, өзү адигине уруусунун Далычы дегендин балдарынан экен. Эштек анын атын өзгөртүп Ак-Буура деп коёт. Ак-Буура баатыр жигит болгон.

Дагы аттанып келе жатышса жолдон бир жигит жолукту. Ал да Адигине тукумунан экен, эр өлтүрүп качып келе жатыптыр. Анын аты Мамаке экен. Ак-Буура өзүнө тууган кылып алды. Улуу баласы өлүп келини жесир эле, келинин алып берди. Атын өзгөртүп атын Асылбаш деп койду. Кийин Асылбаш атанды.

Асылбаштан Дорбо, Нышаан баатыр атанып, Токтор ажы, орустарга кызматташ болгон Адыл бий чыкты. Асылбаш уруусу негизинен Кара-Моло деген жерди жердешип турушат. Асылбаш Ак-Буура тууган деген ошондон калган.

Солто атасы Эштектин ордуна бий болуп калды. Ал эл ичиндеги баатырларга кадырлуу болду. Ал кезде Чүйдү калмактар жердеп турушкан. Кытай калмак ынтымактуу турушкан. XIX-XX кылымда моңгол-татар үстөмдүгү жоюлуп, Алтын ордо бузулуп, орустар аларды чыгышты көздөй сүрө баштаган мезгил эле. Солто бий Бухар, Кокон хандарына барып «Биз мусулманбыз, калмактар кастык кылса бири-бирибизге жардамдашалы» дейт. Андан келип Солто бий бүт жылкыга тамга бастырат, тамга ай тамга болгон. Солтодон — Күнтуу, Култуу, Чаа. Балдарын Санчы-сынчыга сынаткан экен. Санчы-сынчы Күнтууну карап: «Жигити баатыр, кызы сулуу, аты күлүк болот. Бирок, тукуму анча

өспөйт» деген. Култууну карап туруп: «мындан бир нече орточо бай чыгат. Эл жамынчысы болот. Бирок тукуму өспөйт» деген. Чаа көп ооруп, бечел, итий экен, көрсөткүсү келбейт. Башка балам жок деп жашырганда боз үйдүн кырчоосун кармап араң басып келе жаткан Чааны көрүп Сынчынын көзү балага түшөт. Баланын атын сурайт. Чаа деген балам ушул дейт. Анда сынчы баланын бетинен сылап: «Бул чоң курсак Чаа бий деп аталат. Мындан карачаар жолборс ээрчиткен баатыр туулат. Кашка кабылан чыгат. Ат качырбас боз айгыр чыгат. Акадил-жалпооч, ак көрпө туулат. Туучунак туулат. Андан ары кери тартып, тосоңку түшүп, ыбыр-жыбырга аралашып кетти. Көзүм жетпей калды» деди. Карачаар жолборс дегени Түлөберди баатыр, Кашка кабыланы — Бөрүбай баатыр, Ат качырбас боз айгыры — Жангарач, Акадил-жалпооч дегени — Эшкожо, Канай, Ак көрпөсү — Жайыл, Акадил-жалпоочу — Байтик, Туучунагы — Чолпонкул деп айтышат.

Күнтуудан — Токбай, Караменде, Торубелдүү, Кулболду, Жонболду, Дандыбай, Кайгана деген 7 уул.

Култуудан Чылпак жалгыз.

Чылпактан Карагул, Карамырза, булардын тукуму Күнтуу жана Култуу аталып калган аз эл.

Чаа атасы Солтонун ордуна бий болду. Биринчи аялынан - Каракчы, Талкан, экинчи аялынан — Тата жалгыз. Тата Каракчы менен энчилеш.

Чаанын аялы саруу тукумунан чыккан Курмандын карындашы эле. 60 жашка барганда Кочкорго мал күздөтүп барып калат. Ал кезде Кочкордон Нарынга чейин сол тукумунан базыстар ээлеп турушкан. Чаа бүркүт салып аңчылык кылып жүрсө бир базыс жигит келип: бир жигит кармап алдык, жанында бир келин менен бир кыз бар экен, дейт. Кармалган жигитти келин, кызы менен Чаага алып келишет. Базиыстардан да бир нече киши келип калат. Жигиттен жөн сурашат. «Мен кичине кезимде калмактар кармап алып кетиптир. Эми чоңоюп жигит болгондо элге качып келмек болуп жүрдүм эле. Бул келин-кыз менин кожоюну калмак байдыкы. Келинди төркүнүңө алып барам деп кыз экөөнү ээрчитип чыгып, күндүн бүркөөсүнөн пайдаланып адаштырып алып келе жатам» дейт. Жигит Курмандын тууганы болуп чыгат. Талкан ошондо 17—18 каштагы курагы эле. Анын кайны саруу Көбөлөк бийдин кызы Чачыкан эле. Эл чогулуп калмак келинди жактырды.

аябай сулуу экен. Келинди Талканга алып беришет. Аты Урумчий экен. Урумкан деп ат коюшат. Ошол Урумкандан Байболот, Делдең, Багыш, Чыгыш деген төрт уул туулат. Экинчи аялы эки жылдан кийин тийип, андан Коңурбай, Кошой, Бакы, Багышан. Баягы жигиттен Мааке деген эл тарайт. Чаа бий Чүйдүн суусунан арык чаптырып, эгин эктирген экен. Азыркы Ак-

Бешимдеги Чоң-Арык ушул күнгө чейин Чаа арыгы деп аталат. Чаа өлгөндө Ысык-Атага, анын суусунун күн чыгыш жагына күмбөз тургузган.

Талкан атасы Чаанын ордуна бий болуп калды. Талкан бий Кокон, Букара, калмак хандары менен жакшы мамиледе турду. Кокон ханы Талкан бийге «Токбайрак» деген наам берди. Балдары чоңоюп алардын ичинен көбүнчө Байболот, Коңурбай, Кошой үчөө баатыр аталышып турган кезде, Чүй жерин Коңтаажынын каратып калган кез эле. Ал мурун Байболотту Талкан бийден сурап алып, бүт калмак кыргызга ак үйлүү кылып, эл суратып койгон. Коңтаажы хандын небереси үйлөнүп чоң той берет. Ошол тойдо кыргыз-казак бир жаат, калмак езүнчө жаат болуп күрөшкө түшүшөт. Калмак тараптан Чыкык аттуу төрөсү чыгат. Кыргыз-казактан Байболот чыгат. Күрөштө Чыкыкты Байболот жыгып башынан аттап кетти. Ага ызаланган Коңтаажы Байболотту камчы менен чаап жиберет. Байболот кайрылып туруп аттан алып ыргытат. Калмактар «аттан оодара тарттың» деп уруш кылат. Коңтаажы хандын кытай аялынан туулган Амирзаада датканын жээни Суну баш болгон калмактардын бир тобу Байболотко болушат. Бул болсо Коңтаажынын эки баласынын бийлик үчүн жекерлөөшүсүн ачыкка чыгарганы. Ошондуктан уруш узакка созулбай, бирок казак-кыргызга калмак жоо болуп калат. Талкан бий баласын чакырып алып: «Калмак менен жоолашып калдык, бул жерден кетели» дейт. Байболот: «качып кайда бармак элек» деп намыстанат. Талкан бий казак-кыргызды чакырып кеңеш кылат. Алар түштүк жакка сүрүлүп көчмөк болушат. Эл Гизарга көчтү. Бугу тукумунун чоңу Белек качпай калат. Болгон батаны бузду деп Талкан бий Белекке нааразы болду. Талкандын эли Гизар тоосу, Куляб суусу, аягы Алайга чейин келет.

«Казак кайың сааганда, Кыргыз Гизарга качканда» деген лакап ошондон калат. Бир аз тургандан кийин чечек оорусу тарап көбү кырылат. Талкан бийдин сегиз уулунун Байболот баш болуп бешөө өлүп, Кошой, Бакы, Багышан үчөө калды. Талкан бий кайра Кетмен-Төбөгө көчүп келет. Калмактын Коңтаажысы Байболоттун ордуна Белекти ак үйлүүгө алып, аны ээрчитип Талкан бийди чаап алууга барат. Коңтаажы Талкан бийди күнөөлөп: «Белектин таманын өп, ошондо күнөөңдү кечем» дейт. Анда Белек: «Эми сенин чиренгидей Байболот уулуң жок» деп кекетет. Талкан бий Белекке таарынып Кетмен-Төбөдөн Наманган тоосундагы Сүттүү-Булак деген жерге көчүп кетет. Анын чыгыш жагы Кызыл-Кыя менен чектешет. Ошол жерге эгин айдап туруп калышат. «Талкан арык» деген арык азыр да бар. Бий ошол жерде өлөт. Коңурбайдан жалгыз Жайыл калган. Эми Кошой, Бакы, Багышандар Жайыл, Кедей, Райымбек деген үч жетимди алып, калган эл менен Коңур-Өгүзгө көчүп келет. Эл оозунда: «Коңур-Өгүз кош туулук, Кошой бийдин жери экен, кош өгүзүн жоготуп мунун кокуйлашы эп экен» деген лакап эл оозунда калды.

Каракчыдан:— Байсейит, Бүтөш эки уул. Байсейиттен — Каражоно, Кутумбет, Эсиркеп, Ташы, Алдажар, Жалайыр, Чуңкене жети уул. Бүтөштөн — Сарман, Жакып, Сакталаң, Сүөр, Багыш, Кабыл деген алты уул. Каракчы менен энчилеш Татадан — Карагул, Карамырза. Булардын тукуму каракчы аталып калды.

Кыргыз-казак менен калмактардын ортосундагы чатактан кийин Коңтаажы хандын Табачы төрө менен Сунунун ортосундагы чатак күч алат. Алар жарашпай койгондон кийин Коңтаажы хан: «Бул эки уулдун арастыгы калбай койду, мен болсом карыдым. Кытай аркылуу бул эки уулумду жараштырып, бирөөнү ордума хан койсом деген нээтим бар. Ошондуктан Иленин ары жагындагы Оргочор, Челек, Чаргын деген жерге көчүп баралы» дейт. Калмактар макул болушат. Табычы төрө менен кушчу Кара баатыр дос экен. Ал калмактар менен кошо көчүп кетет. Кытай тукумунан Амирзаади жээни Суну менен мал баккан бир канча кыргыздарды кошо ала кетет. Эми ар жерден хандар, бийлер келишип жоолашкан эки бир тууганды элдештире албай коюшат. Андан кийин Кашкардын ханы Жусупкожо келип, Табычыны Кашкарга ак үйлүүгө алып кетет. Табычы Кытай элине, Кашкар жерине 300 аскери менен ак үйлүү болуп калды.

Амирзаада Кытай падышасына барып: «менин тегим кытай, бир нече жылдан бери калмактардын Коңтаажысында датка болуп жүрөм. Өзүм кытаймын. Бир жумуш менен келдим. Баяндоого улуксаат этиңиз» дейт. Падыша улуксаат берет. «Калмак Коңтаажы хан Иледен тартып, бүт калмактарды чогултуп кеңеш курду. Кытайга баш ийбейбиз, өзүбүзчө болобуз деп жатышат. Улуу баласы Табычыны Кытай жерине, Кашкар элине ак үйлүү кылып, эл суратып койду. Бүт калмактан аскер курап жатат. Ал кытай жерин да басып алам деп камынууда», деп чагым кылат. Кытай падышасы бул чагымга ишенди. 3000 аскер кошуп берип Амирзааданы женөтөт. Алар жолдо келе жатып кат жазып Жусупкожого киши чаптырат. Катта «Кытай падышасы келе жатат, жаныңа Табычыны алып тосуп чык» дейт. Жусупкожо бул катты жана да Табычыны алып аскердин жолун тосуп чыкты. Кытай аскер башчысы менен Амирзаада Табычыны өлтүрүп жиберешти да, андан ары ороchorо келип Коңтаажы ханды да өлтүрүшөт. Ордуна бүт калмактарды чогултуп Сунуну хан көтөрдү. Калмактар бүт Кытайга карашты.

Амирзаада Иледен тартып, Алтайга чейинки калмактарды бүт көчүрүп кетти. Кушчу Карабайыр калмак арасында жүрүп, калмактар көчүп кеткенде ордуна калган бүт кыргыздарды чогултуп, өзү Кошой бийге барып түшүндүргүчө ооруп өлдү. Кетмен-Төбөгө ошону менен катышпай калды. Чүй жериндеги калган калмактарды чогултуп Маркашка хан болуп, миң аскер курап баржы Чалдыбарга (Ашмара), чыгышы Аларчага чейинки жерди ээлеп турушту. Кыргыздар менен чыр чатаксыз жакшы турду. Маркашка хан ошол кездерде Саруу Бердике беш берен баатыр менен антташып дос болушкан.

Эми Кошой бий Чаа тукуму аталып, Кокон ханы менен жакшы мамиледе турду. Коңур-Өгүздөгү Талкан тукумунан Кошой, Бакы, Багышан, Жайыл, Кедей, Райымбек, Көгөй, Көйкөң, Назирлер.

Асылбаштан Дорбо, Нышаан, каракчыдан Барат, Баймат, кушчудан Солтоной, Кыдыктар калмактарга каршы турду. Бул Амирзаадинин чагымынан кийинки жыйынтык эле. Нышаа, Барат, Баймат үчөө жанына 60 киши алып, калмактарга мал тийип алыш үчүн аттанышат. Алар Кетмен-Төбөдөн чыгып, бир ай жол жүрүп калмак жеринин чегине жетишти. Кытай аскерлери аларды дүрбү менен карап олтурушуп түн ичинде келишип аттарын айдап алып, өзүлөрүн колго түшүрөт. Жөө калган Нышаа баатыр кытайларга: «Биз кытай падышасына бара жаткан кыргыз элчиси болобуз. Жалган айтпайбыз» деп төбөсүнө көк таш коюп ант берди. Бул кытайдын эң чоң анты болгондуктан кытай аскер башчысы ишенип аттарын кайтарып берет. Бирок баарыңар барууга болбойт, деп Нышаанын жанына эки киши кошуп берип Кытайга жиберет.

Калгандарына Барат менен Баймат башчылык кылып, кайра келе жатканда Алтайдан бир канча жылкы тийип алат. Калмактар ар жерден тосуп, бирок ажырата алышпай калат. Бул баатырлар миңден ашык жылкы айдап Коңур-Өгүздөгү Кошой бийге келет.

Нышаа болсо бир канча күн жол жүрүп Бежинге барып, Кытай падышасына жолугуп, «Мен кыргыз элинин элчисимин. Мени кыргыз хандары жиберди. Калмак хандары бизге кастык кылып, тынчтык бербей жатышат. Ошондуктан Сизден жардам күтөбүз» дейт. Кытай падышасы Нышааны элчи катары кабыл алып, бир топ күнү мейман кылып туруп башына «дүңкөөсер» деген көк ташы бар баш кийим, үстүнө кымбат ичик кийгизип бүткүл калмакка хан атап узатты.

Жолдогу калмак хандарына жолугуп жүрүп Нышаа үч жылдан кийин келет. Нышаа хан деген сез ошондон калган.

Солтоной баатыр баш болуп Иледен ары Оргочор, Челек, Чарында жашаган кысай казактарынан өтүп калмактан жылкы тийди. Калмактар урушуп, бирок жылкыны ажыратып ала албай калышты. Баатырлар жылкыны Иледен өткөзүп калышты. Буурул ат минген калмак баатыры Дөңкөнөй жалгыз өзү алардын артынан кууп жетти. Жайсаңдын сары жонунда эки баатырдын ортосунда мындайча сүйлөшүү болду:

— Сен Солтоной, Карабалта Кайыңдыны ашып Коңурбай менен кошо качып кетпегин — деди Дөңкөнөй баатыр.

— Кара Кыштак, Меркеден көчүргөм сени жергеңден, Калдаң-Шитрен хан таажы жылкыңды алдым элиңден. Келсең бери келе кой, кел сайышып

көрөлү, баатырыбыз жеңели, чабалыбыз өлөлү,— деди Солтоной баатыр. Дөңкөнөй баатыр сайышууга даабай атынын башын буруп кайра жөнөдү.

Казактардын соккусунан сүрүлгөн калмактар түндүктөн казак жеринен Чүй өрөөнүнө келип Сокулукту мекен кылып туруп калышат. Бир нече жыл өткөндөн кийин Солтоной, баатыр 80 киши менен келип Сокулуктагы Дөңкөнөйдү чапты. Дөңкөнөй Солтоной баатыр менен бир нече жолу беттешип алыша албай жарадар болуп качты. Анын артынан чабдар ат менен Солтоной кууду. Дөңкөнөй буурул ат менен Сокулуктун суусунан аттатып кетет. Солтонойдун чабдары аттай албай калат. Дөңкөнөй кутулуп кетет. Кыргыздар көп олжо алышат. Эл оозунда ыр калды.

Буурул аттуу Дөңкөнөй,
Чабдар аттуу Солтоной,
Нечен жолу беттешти
Булардын салтанаты ошондой.

Калмактар Жыламышка чогулушуп Дөңкөнөйдү башчы кылып шайлашты. Кыргыздар менен элдешүү үчүн Кошой бийге элчи жиберисти. Калмак элчиси Коңур-Өгүзгө келип: бир аз калмактар калдык, сиз менен элдешип турсак дейбиз. Калган калмакка Дөңкөнөй башчы болду»— дейт. Кошой эл менен акылдашып калмак менен элдешет. Ак үйлүүгө Солтонойдун баласы Итаякты беришет. Уулу Момокон ошондо 13 жашта эле. Тынай эли 130 киши менен Карабалта ашып келип Сокулуктагы калмакты чапты. Солтоной 63 жашта эле, бир нече киши менен Момоконго жардамга келди. Уруш катуу болду. Көргөндөрдүн айтуусуна караганда Сокулук суусу кан болуп агып жатты дейт. Калмактан түшкөн олжону кызыл белес ашырып Карабалтага айдатып жиберет. Солтоной баш болгон 30 киши Сокулук суусунун жээгинде жол тосуп калат. Бешим ченде Ала-Арча жыламышынан Дөңкөнөй баш болгон көп калмак колу келди. Солтонойдун аты өлүп өзү жөө калды. Солтоной баш болуп 15 киши согушта курман болду. Солтонойдун иниси Абык баш болуп Сокулук ашып кутулуп кетишти. Солтоной баатыр Коңтаажы хандын тушунан бери Дөңкөнөй баатыр менен 7 жолу беттешкен экен. Акыры калмактан өлдү. Абык баштаган 15 киши айдатып жиберген малга жетип көп мал, туткун калмактарды алып, Коңур-Өгүздөгү Кошой бийге барышты. 1733-жылы Кошой бий баардык кыргызга кабар жиберип, эл чогулганча кыш түшүп бел жабылып калды. Чогулган эл «жазында ашуу ачылганда баралы» деп тарап кетишти. Ошол кышта Дөңкөнөй калмактарды чогултуп Иледен ары көчүп кетти. Итаякты Кошой бийге кайтарып жиберди. Итаяк Кошой бийге барып калмактардын качып кеткенин айтты.

1735-жыл. Нышаа баатыр, саяк Качыке баатыр баш болуп бир канча кол менен аттанып сырт калмактардын ханы Ак куйрукту чапты. Ысык-Көлдөн, Кочкордон башталган уруш Кулжага чейин созулуп, бир нече жылга чейин басылган жок. Калмактар көп кырылып жесир аялдар, үй жай, көптөгөн мал калды. Ошол уруштан кийин Кулжа кыргызга чек болуп калды. Ошентип Ысык-Көл, Чүй өрөөнү 7 жылга чейин ээн калды. Тоосунда кайберендер, түзүндө канаттуулар калды. Кошой бий Коңур-Өгүздөн Көкөй тукумунан Көңкөң Назарды, Асылбаштан Дорбобашты чалгынга жиберет. «Тоо башылап жүргүлө от көрүнөбү? Эл көрүнөбү билгиле» дейт. Бул эки баатыр Иле суусуна чейин барышып Сырткы тоолор менен кыдырып Коңур-Өгүзгө Кошой бийге барышат.

«Илеге чейин адам жок, ат да жок. Бир кана Каракыштак макмал тоосунан бир от көрдүк»—дешти. Анда Кошой эл качканда Чал деген киши мылтыгы менен эки кызын ээрчитип тоого чыгып кеткен. Бир болсо ошол чал болуу керек. Андан бери 13 жыл өттү. Барып алып келгиле бирок, этиет болгула дейт. Эки баатыр кайра келишет. От көргөн тоого келишип байкап олтуруп, түн ичинде үңкүрдөн Чалды эки кызы менен кармап алып, Кошой бийге алып барышты. Кошой чалдан эл барбы, түңкүсүн от көрдүңбү деп, сурайт. Чал: «7 жылдан бери эч жерден тода, адам да көргөнүм жок. Оокат болсо кайберендин, аюунун эти менен өттү» деп жооп берди. Ошол чал жашаган тоо ушул убакка чейин Чал тоосу деп аталып калды. Чалдын тукуму болсо, Каракчы ичинде «аякор» деп аталат.

Эми Кошой бий элди чогултуп Чуй, Талас, Ысык-Көл, Сыртка көчмөк болот. Эл макул болот. Асылбаш Нышаа баатырды Адигине менен Жедигер тукумуна, башка кыргыз урууларына жиберет.

«Ар бир уруу өз тушунан көчүп, көрсөтүлгөн жерди ээлесин» деп кабар кылды. Ошол кыш 1743-жылы кыргызча уй жылы эле. Кошой бий 85 жаш курагында Коңур-Өгүздө каза болду. Жалпы эл чогулуп аны Коңур-Өгүзгө коюшту. Мурун Багыда, Багышан да ошол жерде өлүшкөн. 1744-жылы эл көчүп ата конушуна келишет. Саяк тукуму — аягы Алабука, Кетмен-Төбө, башы Тогуз-Торо, Соң-Көлдү ээледі. Богорстон — тукуму башы Кегети, аягы Каракыштак, түндүгү Балкашка чейин, Солдун тобу — Башы Үч-Кошой, Суусамыр, Олуя-Ата, Чимгент, Талас, Чаткал жерлерин, Кылжыр тукуму - башы Ат-Башы, Нарын, Кулжа, аягы Кемин, Токмокко чейин ээледі.

Арадан бир нече жыл өтөт. Эл тынч алып жатып калышат. Казак ханы Абылай 1764-жылы кыргызга жортуулга аттанат. Бетбай тукумунан Жоогач баатыр сүйлөшүп, аны кыргызга элчи кылып жиберет. Жоогач, Жайыл, Жамансарт, Момоконго жолугуп, Абылайдын тапшырмасын айтат. Ал талап мындай эле. «Бүт кыргыз мага баш ийсін, болбосо чабамын» — деген. Кыргыз «карабайбыз, баш ийбейбиз» деп жооп беришет. Абылай хан келип согуш

баштады. Алар көп эле. Кыргыз бир топ кыйынчылыкта калат. Жайыл, Момокон, Үсөн, Теке, Итике, Жаныбек алтоо колго түшөт. Үсөн, Теке, Жайыл, Жаныбек төртөөнү өлтүрүп, Итикени жаштыгы үчүн (аял ала элек балч эле) бошотуп жиберди. Момокон Жоогач баатыр менен дос эле, аны Жоогач баатыр сурап калды. Жоогач баатыр Момоконду ат тону менен аттанып коё берди. Момокон келип бүт Чаа тукумун чогултуп, Аблай- хандын зордугун айтты. Кыргыздар чоң согушка камынышты. Аблайхан кайра келди. Уруш үч жылга созулду. Кыргыздар жеңди.

1780-жыл. Найман уруусунан Көк жал Барак келип Кочкорго чейин жетти. Солто, саяк, бугу уруусу Ортоктун тоосунун ич жагынан качырып киришип туусун жыгып өзүн өлтүрүшөт.

1793-жылы улуу жүз казагынан Бердикожо баатыры келип согуш баштады. Ал кезде Чүйдө Түлөберди, Асылбаш Нышаа, саяк Качыке баатырлар, Тынайдан Надырбек, сарыбагыштан Эсенгул бар эле. Нышаа ошондо 83 жашта эле,

казакты кайра сайып кууп бара жатканда Кекүмбулактын оозунан атына ок тийип өзү колго түштү. Нышааны өлтүрүп коюшту. Жылгындыга барганда кеч кирип, эки кол бөлүнүштү. Кыргыздар көзү курч бир баатырды чалгынга жиберди. Ал аттан түшүп, коңурчактын түбүнө жашынып, байкоо жүргүзүп турду. Алыстан бир караан көрүндү. Ал атчан келип кыргыздар жакка байкоо жүргүзөт. Кыргыздын чалгынчысы башындагы тебетейин алып, ойду карай катуу ыргытып жиберди. Чалгынчы атынын башын буруп кайра жөнөдү. Кыргыз чалгынчысы тигинин артынан барып атын кабакка байлап, байкатпай Бердикожо жаткан үйдүн тушуна барып тыңшайт. Чалгынчы Бердикожого барып:

— Бир талда улуу куш олтуруптур, мени көрүп чөлдү карай учуп кетти. Андан башка жан көргөнүм жок — дейт. Бердикожо эмесе бүгүн тынч алып жаткыла деди. Кыргыз чалгынчысы иштин жайын айтты. Кыргыздар дароо атка минишип, уктап жаткан Бердикожолорду тургузбай басышып калышты. Эртең менен карашса Бердикожонун өлүгү жок. Ар жерден издеп жүрүшүп, суу жээгиндеги бир чуңкурдан тирүү таап алышат. Бердикожонун башы алынды. Ошол жер өлгөндөрдүн сөөгү агарып жаткандыктан «Ак сөөк» аталды.

Кошойдон — Жамансарт, Момокон, Баймырза, Мамбет, Куртка, Теңиз, Кочкорбай, Зарыл 8 уул.

Бакыдан — Эсенбек, Жанбала, Шапак, Айдарбек, Салык, Баймат 6 бала. Багыштан — Райымкул, Кожомберди, Жан- кылы, Мурат 4 уул. Булардын тукуму Бакы-Багышан. Жамансарттан — Түлөберди, Бөрүбай, Эсенаман (биринчи аялдан). Сопу, Мамырбай, Саркодон, Байт, Үмөт, Кожобек, Солтонкул, Саке, Нусуп, Байжигит (10 уул экинчи аялдан). Баары 13 уул болгон.

Момокондон: 1-аялдан— Үчүкө, Карабай, Алыке, Торой. 2-аялдан — Алыбек, Боку. 3-аялдан — Иман, Ороз, Назар. 4-аялдан — Жанмырза жалгыз. 5-аялдан — Саргалдай, Бектемир, Жаңыбай, Жантай. 6-аялдан — Төлөмүш.

Эми Түлөберди эл башкарып турганда Семей казактарына барып Абыл-мейиз төрө менен элчиликти түзүп келишкен экен. Эл тынчтыкта жашап калышат.

Түлөбердинин 1-аялынан: Эшкожо, Канай, Чыны, Карбос 4 уул. 2-аялынан — Маңболот, Кулболот, Байдөөлөт, Алапай деген 4 уул.

Бөрүбайдан — Жангазы, Жакшы, Койлон 3 уул.

Эсенамандын 1-аялдан: Үкү, Саке, Ажыбек, Курман, Кыдык. 2-аялдан: Кален, Карбос. 3-аялдан: Айтбай, Керимбай. 4-аялдан: Адылбек. 5-аялдан: Карымшак, Сарымсак. Баары — 12 уул. Түлөбердинин ордун Эшкожо ээлеп алган.

Түлөбердиден — Канай, Жайылдан — Абай, Бектен, Момокондон — Алыбек, Баку болуп 40 жылы эл сурашкан. Эшкожо жалпы жонунан жетекчилик кылган. Соода сатык боюнча Бакуну коюшкан. Ал кезде эл кесиби куш салуу, ат чабуу, той-тамаша, аш болгон. Эр өлсө куну бир кыз, 9 жылкы. Чыбыктын бир учун доочуга, бир учун айыптуу кишиге карматып бир адам чыбыкты кесип коючу экен, ошону менен доо бүтөт.

Жангарач бийлик башында турганда 1842-жылы көп кол курап кыргызды чабыш үчүн Өрөлдөн Кененсары хан келди. Ал кездеги солтонун эл башкарганы Талкан тукумунан: Жангарач, Тынаалы, Укү, Чормон, Байменде, Таштанбек, Чыны, Жанызак, Абейилде, Найман, Байтик, Каракчы тукумунан: Чынгыш, Калпак, Адучу, Жамангара, Болот, Корчу. Сарыбагыштан — Ормон, Төрөгелди, Тынайдан — Жантай болгон.

Кененсары хан Барак менен Бердикожонун кунун куушат. Абылай хандын дооматтарын коюшат. Кыргызды басып кирип, Чүйдүн аягындагы Кызыл-Тал тоосуна конду. Ал жылы Кара-Балтадан Коңурбай балдары менен беттешип Урустам баатырдан запкы жеп ала-албай кетти. Экиичи жылы кыргыздар чогулуп: «Казак-кыргыз бир тууган элбиз урушпай жарашалы» дешип Чынынын уулу Тынаалыны, Үкүнүн уулу Байтеректи Кененсарыга элчиликке жиберди. Бул сөзгө макул болбой, Кененсары хан Тынаалынын атынын куйругуна өз атынын куйругун кийиз оротуп тиктирип коюп (качып кетпес үчүн) Тынаалыны өзү менен кошо алып «мени кыргыздын чогуу ортосуна сал» деп жөнөдү. Тынаалы аргасыздан Калпактын айлына келгенде кеч күүгүм кирип калган. «Мына таксыр, кыргыздын уюткусу ушул жерде, эми мага улуксаат этиңиз» деди. Кененсары жайнаган атты көрдү. Тынаалы атынын куйругун сөгүүгө чамасы келбей кылычы менен кыя чаап, чапкан бойдон келип Жангарачка кабар кылды. Кененсарылар капарсыз жаткан

айылды чапты. Калмакты, Ормонбекти, Субанбекти өлтүрүп үйлөрүн өрттөп элин кырды. Боюнда бар аялдын ичин жарып, баласын керегинин башын толорсугунан илип койду. Бирок Кененсары хан бул ишке өзү ыраазы болбой калды.

«Мен бүт кыргызды кырып жок кылам» деп күүлөнүп, Кызыл Талдан Алматыга барды. Ал жерде бир аз тургандан кийин Шоору деген баатырын Чынгышка элчиликке жиберди. Чынгыш казактар менен жарашууга макул болуп, Жамангара баатыр менен Болотту элчиликке жиберет. Кененсары бул эки баатырды өлтүрүп, алардын каны менен туусун кандады. 1845-жылы кыргызга каршы дагы аттанды. Кененсарынын колуна чымырдан Байган датка, бойгондон Супатай. Түлөберди, аргындан Чурт, Алыбай, Барман баатырлар колдору менен кошулушту. Үч жүз бүт биригишти. 1849-жылы кыргызча кой жыл эле. Кененсарынын колу жол боюндагы бир күмбөздү бузуп, жаңы көмүлгөн бир мүрзөнү ачып, ага көмүлгөн жаш келиндин кепинин сыйрып, жылаңач өлүктү күмбөзгө жөлөп тургузуп коюп, шылдың кылып күлүп жатышты. Асмандан үзүктөй кара булут чыгып чагылган жаркылдап, күн күркүрөдү. Супатай баатырдын колундагы бир кары казак;

— Ээ жигиттер, силер кыргыздын тирүүсү менен согушпай өлүктөрүн көрдөн чыгарып, арбакка согулдуңар! Анау булуттун ичинде ак кийишкен эки аксакалдуу адам боз ат минишип, силерди карай ок атып жатыры. Алар арбактар,— деди. Ал кезде дин катуу таасир кылуучу. Чалдын сөзүн уккан жоокерлер чочуп калышат.

Кененсарынын колунун келе жатканын угуп Жангарач бүт солтону көчүрүп Кегетиден тартып Токмоктун үстүнө тоо этегине кондурду. Кош ат менен Тагай тукумуна киши чаптырды. Кененсарынын колу Чүй суусунун күн чыгыш жагына (азыркы Каракоңузга) конду. Жекеге чыгып сайышып, ай балта менен чабышып 7 күнү согуш болду. Чынгыш баатыр Чүйдүн суусун Кең-Булуңга бурдурду. Кененсарыларга суу жетпей калды. Сууга келгендердин башын кесип сууга салып турушту. Суу жетпей Кененсарылардын аттары арык болуп турганда Ат-Башы, Нарын, Кочкор. Жумгалдан, Кетмен-Төбөдөн, Таластан кол келе жатканын кабарлап турушту. Саяк Сокулук ашып Ысык-Атага келип калды. Сарыбагыш келе жатат. Талас эли Ашмарага келди. Дагы ушул сыяктуу. Камдуу жаткан эл «Ормон опуза» деп өзүлөрү менен кошо чычыркана сүйрөтүп түшүшүп, ар кими он жерге от жаккан. Күн бешим болгондо тоо этеги Токмоктон тартып бүт чаң каптаган. Сурнай тартканда: «Бул тоодон боздогон неси» дешкен. Супатай баатыр кыргыз менен жек жаат болуп калган эле. 7 күндөн бери биз кыргыздын чарбагы менен согушуп жаттык. Эми жайандары келе баштады деди. Ар бир оттун жанында жыйырмадан киши, эртеңки согушка даярданып жатышат, дейт. Супатай баатыр астыртадан Жангарачка киши чаптырып:

— Аргын, торгойдон башка кол калган жок. Бүт качып кетишти — дейт. Түн караңгысы менен кыргыздар сурнай тартып кыйкырык ызы-чуу менен урушка киришет. Кененсарылар Мыкандын кара суусуна капталып кырылышат.

Эртеси күн чыкканда Кененсары, Норузбай, Эржан төрөлөрдү Жантай колго түшүрдү. Калпак, Ормонбек, Субанбектин балдары өлтүрүп аталарынын өчүн алды. Кудайменде датка Чынгыш баатырдын колуна түшкөн экен. аны Алымбек алып өлтүрүп, Карабаатыр, Болоттун өчүн алат. Ошону менен согуш бүтөт, казак-кыргыз арасы тынчыйт.

Бала Айылчынын айтуусу боюнча жыйнаган Абдыкадыр САРЫМСАКОВ

[[Үйгө](#) | [Мурунку](#) | [Бөлүмдөрдүн тизмесине](#)]

Ушул баракта

- [Жанчар уулу Рыскулбектин айтуусу](#)
- [Бала Айылчынын айтуусу](#)
- [Эмики сөз Адигине менен Тагай жөнүндө баяндалат.](#)

Бала Айылчы санжырасы

Биздин доордун VI - VII кылымдарында Арабия жарым аралында күчтүү Араб халифаты түзүлүп христиан динин катуу кармап турган мезгилде Куреш тукумунан Абдул- муталифтин уулу Абдулладан Мукамбет деген бала 571- жылы 12-апрелде дүйнөгө келет. Ал 40 жашында пай-гамбар болуп араб кафырларына каршы согуш ачып, ислам динин тараткан. Ал бай жесир аял Хадичага үйлөнгөн. Ал аялдын кербен тартып жүргөн 6000 төөсү болгон. Арабдын тең байлыгы ошол аялдын колунда болгон. Арабдар Мухамбетти куугунтукка ала баштаганда, ал Мекледен Лидинага качып, Лидина тоосундагы Стам тукумунан чыккан Аке шаага барып ислам динине киргизет. Аке шаанын түпкү теги — Түрк. Ошол кезде үстөмдүк кылып турган Стам тукумунан. Аке шаа Амир Аиса баатырды башчы кылып көп аскерди Мухамбет байгамбарга берип, ислам дини үчүн араб халифаты Абдужайылга каршы согушка жиберет. Медина шаарынын жанында түрк жана арабдардын ортосунда катуу согуш болуп, бул согушта Амир Аиса баатыр өлөт. Мухамбеттин тиши сынат. Согуш бир нече жылга созулат. Акыры Мухамбет жеңип чыгып, араб Мекке-Мединаны бошотуп ислам халифатын орнотуп, өзү ага халиф болот. Элге ислам дини тарайт. Мухамбет 63 жаш курагында дүйнөдөн кайтат. Мухамбеттен кийин Умар, андан кийин Осмон, андан кийин Сыдык, андан кийин Аалы халиф болуп турат. Ислам динин бир нече өлкөлөргө таратат.

Аке шаа өлгөндөн кийин ордуна баласы Ырса шаа бийликке келгенде Түрктүн Стам уруусу начарлай баштаган. Түрк менен арабдын ортосунда согуш токтогон эмес. Ырсанын ордуна Кабурхан болгон. Бирок арабдардын кысымы

күчөй берген. Улам чабуул коюп, түрктөрдү Чыгышка четтеткен. Кабурхандан кийин анын уулу Аселхан арабдын кысымы менен Дарденел кысыгы аркылуу Чыгышка көчүп чыкты. Улам Чыгышка сүрүлдү. Узундун тукуму түштүк Европадан батыш Сибирге чейинки аралыкты жердеген көп эл (тарыхта половцы) менен түрктөр батыша албай улам көчүп олтуруп Энисей суусунун башкы агымына чейин жетет. Энисейди жердеп калышат. XII—XIII кылымдарда монгол-татар уруусунан Чынгыз хан чыгып дүйнө жүзүн бүт каратат. Ошондо баягы түрк тукумунан чыккан кыргыз эли Энисей боюн таштап, түштүк-батышка карай сүрүлөт. Ошол көчтөн калган кыргыздын тукумунан азыркы Кемеров областынын Таштогол районунда жашап калган «тоолук шордуулар» 15 миң чамалуу эл — ошол кыргыздын тукумдарынан. Андан башка хакастар, тува (төбө), алтайлык кыргыздар. Алтайлыктар ошол кыргыздардан калган. «Тоолук шордуулар» деп аталганынын себеби, ошончо элде адалдуудан жалгыз өгүз калат. Капчыгай бойлоп келе жатышып өгүзүн өлтүрүп, үстүндө минип келе жаткан кызын сууга агызып ийишет. «Өгүз өлгөн», «Кыз аккан» деген жерлери бар. Аселхандан — Дамил, Дамилден — Мааке, Маакеден — Шумтал, Шумталдан — Пашидил, Пашидилден — Аналхан, Аналхандан — Боргун, Боргундан — Кабурхан, Кабурхандан — Жетимиш, Жетимиштен — Атан бий, Атан бийден — Мары бий, Мары бийден — Каселдин бий, Каселдин бийден — Арслан хан туулду. Бул адамдар эл бийлеген, атагы чыккан адамдар болуп, эл оозунда аты калган. Булардын көптөгөн тууган-туушкандары карапайым эл болуп, аттары сакталган жок. XIII кылымда монгол-татар жортуулу башталаардан 5 кылым мурунку мезгилдеги ата-бабалар ушулар. Алардын 14-15 гана белгилүү, калганы белгисиз. Так болбосо да жогорудагы тизмедегилер ошол беш кылымдын ичиндеги ата-бабалар деп болжолдонот.

Арсланхандан: Абалхан, Асанхан, Кыпчак деген үч уул болот. Кыпчактын тукуму кыргыз-кыпчак аталып түштүк, Алай тарапты жердеп калган. Асанхандан — Жамгырчы тукуму. Булар кебез өлкөсү деп аталып, Орто Азиянын чыгыш түштүгүндө туруп, кийин өзбектерге сиңип кеткен. Абалхандан: Калы бий, Жаныбек хан, Мангети деген үч уулу болгон. Калы бийден — Сабыр, Сабырдан — Шекер, Шекерден — Сары, Сарыдан Касы, Ак уул, Куу уул деген үч уул туулган. Касынын баласы жок. Бул үч бир тууган энчи бөлүшкөндө Куу уул чатак чыгарып, энчини экиге гана бөлдүргөн: Касы менен Ак уул бир энчи, Куу уул экинчи энчини алган. Малды, жерди, элди экиге бөлүп оң жагы Касы менен Ак уулга, сол жагы Куу уулга тийген. Кыргыздын оң жана сол деп эки топко бөлүнүп калуусу ошондон калган дейт.

Солго: Кушчу, Саруу, Басыз, Жетиген, Агынай, Алакчын, Кытай, Мундуз кирет.

Ак уулдан — Дамил. Дамилден — Долон бий туулат. Долон бийдин Адигине, Тагай, Миңгуш деген үч уулу, Наалы деген кызы болот. Алды менен сөздү

Наалыдан баштайлы. Мында санжырачылар боюнча эки башка баяндалып келген.

Жанчар уулу Рыскулбектин айтуусу

Наалы айыкпаган жара ооруга чалдыгып, аны эч бир табып айыктыра албай койгондо, Дөр деген кытай элчиси айыктырган экен. Наалы оорусунан айыккандан кийин бир туугандарына:

— Менин денемди эч бир жан көргөн жок эле. Кытай да болсо Дөр көрдү. Оорумду айыктырды. Ошондуктан мени ушул Дөргө бергиле,— деп суранат. Бир туугандары Наалынын суроосун канааттандырып Дөргө берет. Бирок Наалы төрөбөй койгондон кийин, өзүнүн күңү Моголду Дөргө алып берген. Ошол күң Моголдон төрөлгөн балдарды жалаң атасы эмес энеси Моголду, Дөрдү кошуп атап, тукуму Моңолдор деп аталып калган экен Дейт.

Бала Айылчынын айтуусу

Ал кезде жети атасын билбеген кишиге кыз берүүчү эмес экен. Наалыга ылайыктуу күйөөнүн жоктугунан 26 жашка чейин олтуруп калат. Ошол убакта Кебез Опол жеринен Асанхандын тукуму Жамгырчы хандын Көкө, Дайыр деген эки уулу Адигине бийдин айлына качып келишет. Алар күчтүү баатыр жигиттер болушкан. Адигине жеринде бир аз тургандан кийин, Наалыга жуучу жиберешет, Адигине бий алардын жети атасын сураштырып, билгенден кийин Наалыны Дайыр мырзага берет. Наалыны алгандан кийин Дайыр атка минип жортуулга чыга баштайт. Көкө болсо «Наалыны мага бербей, Дайырга берди» — деп Адигине бийге таарынып, Ак Мечит, Казалы деген жерге көчүп кетет. Көкө көчүнүн алдына көк атка көк туу сайып баргандыктан «көк ат, көк туу аргыны» деп аталып, тукуму казактарга аралашып кетти. Дайыр мырзанын Куукула деген аты, Таманак деген ити бар экен. Дайыр Куукуланы минип, Таманакты ээрчитип Памир тоосуна аркар, кулжа, карышкыр алдырып, сейил куруп, аңчылык кылып жүрүүчү экен. Адигине бий элин бүт чакырып, Кашкарга аттанууга кол курайт. Күйөө баласы Дайырдын Куукуласын сурап минет. Наалы эже көп мал сойдуруп, күл азык камдатып берет.

Адигине, Тагай экөө кол баштап, бир нече күн жол жүрүп, Кашкарга жетип элин чабат. Болгон чоң согуштан кийин, Кашкар эли качып, бир канча аралыкка сүрүлүп ташталат. Бир жаш бала бешиги менен жолдо калыптыр. Тагай менен Адигине ал баланы бир жигитке «аман-эсен элге жеткиресиң» деп тапшырышат. Жоодон көп олжо, мал, кыз-келиндерди туткундап алышат. Бир нече күн жол жүрүп элге келишет. Адигине бий олжону элге бөлүп берип, баягы жаш баланы Наалыга берди. Ал кезде Наалынын өз баласы жок болучу. Эл чогулуп, чоң той берип, баланын атын Сырдыбешик койду. Баланы Наалы багып, бала кылып алгандан кийин өзү да эркек уулдуу болду. Анын атын

Асан койду. Сырдыбешик деген бала чоңоюп, аял алып андан Коңурат, Черик деген эки уул төрөлдү. Алар чоңоюп тукуму көбөйгөндөн кийин, акыры тегине тартып, чыгышка жылышып кетип, Коңурат, Черик деген элди түзүп Какшаалды мекен кылып калышты.

Дайырдан Асан жалгыз. Асандын тукумунан Самансур бүт кыргыз элине хан болуптур. Самансурдан — Бекдөөлөт, Аденбек деген эки бала. Бекдөөлөттөн — Куусөөк, Куусөөктөн — Кыйры, Кичи кыйры. Кыйрынын тукуму Коңуратка кошулуп кеткен. Кичи кыйрыдан — Аден, Бөгөнөк. Аденден — Туума, Бөгөнөктөн — Ала, Каржал, Кайып, Кара, Сумел, Тайлак, Тама деген жети бала болот. Кара, Сумел, Тайлак, Тама төртөө биригип, Тууманын колунун беш манжасын кесип ташташат. Ошондуктан ал Чолок Туума баатыр аталып, өзүнө ыдык көрсөткөн туугандарын куугунтукка алат. Туума баатырдын тукуму Дайыр-Асан эки ата моңолдор аталып, Ат-Башыны мекендеп турушат. Тууманын каарына чыдабай Кара, Сумел, Тайлак, Тамааны тукуму төрт ата моңолдор аталды. Алар бүт кыргыз жерине тарап кеткен. Мына ушундай болуп, моңолдор деген уруу, эки ата (Дайыр-Асан) жана төрт ата болуп экиге бөлүнүп калган.

Эмики сөз Адигине менен Тагай жөнүндө баяндалат.

Адигине бийдин он бир баласы болгон. Алардын ичинен атактуусу жана баатыры Жорубаргы, Масжору, Сарт, Мырзаке, Далычы дегендер болгон.

Тагайдан — Богорстон, Койлон, Кылжыр деген үч бала. Ошол убакта Адигине менен Тагай энчи бөлүшө элек мезгилде бир чоң ат чабыш болуп. Коңурат менен Чериктин аты чыгып келе жатканда атты «табанак» деп сүрөөгө алышкан. Турган эл «табанак» деген иттин аты, ошондуктан иттин аты менен ураан чакырууга болбойт деп тыйып койушкан. Дайыр күйөө бала болсо да, Сырдыбешиктин балдарынын атынын чыгышына Адигине бий намыстанган эле.

Адигине менен Тагай энчи бөлүү тоюн өткөрүп, кыргыздын салты боюнча малды, жерди, элди экиге бөлгөн. Оштун кара дарыясын чек кылып, күн батыш жагын Адигине бий, күн чыгыш жагын Тагай бий алган. Энчи бөлүшкөндө эки жаат болуп, ордо атышат. Бул адет эле. Ошондуктан эки бир тууган 20дан 40 киши чыгарып, калыска Алайдын беги Наабайтыга киши жиберет. Адигине бий өзүнө Алайдан чыккан атактуу ордочу Биримбашты кошуп алат. Калыс Наабайты келип, ат калчашууда кезек Тагай тарапка тийип калып, оюн Тагай тараптын пайдасына аяктайт. Экинчи кезек Адигине тарапка берилип, ордо бузуп, Биримбаш тооруп ичке киргенде жолтой (абалак) хан ордосуна жатып калды. Турган эл «ордо бузулду» деп чуу салды. Наабаты бычак жүгүртүп, томпайдун козголгонун көрмөксөн болуп коёт. Тагайдын ордо бузулду дегенине болбой Адигине Биримбашка чертүүнү буюрду. Тагай Биримбашты түртүп жиберет. Мына ошондон чатак башталып,

эки жаат болуп чабыша кетишет. Тууган, көпчүлүк арага түшүшүп, чатакты араңдан зорго токтотушат. Ат чаптырып алдырган Наабаты калыстыкка жараган жок, эки бир тууган өз-өз эли менен тарап кетишти. Ошентип, өлөөр-өлгөнчө эки бир туугандын ортосунда айыгышкан душмандык пайда болуп, бири-бирин көрүшкөн эмес. Балдарынын ортосунда душмандык кала берген. «Оюндан от чыгат» деген макал ошондон калган.

Тагай өз элине бий болуп калган. Башы Ат-Башы, батышы Наманген, аягы Кетмен-Төбө, Чаткалга жеткен. Соода-сатыкты Кокон, Букара, калмак хандары менен жакшы жүргүзүп турганда, Адигине бий Тагайды жамандап, чагым салып, душмандык кылып соода жүргүзүүгө жолтоо болду. Ошондуктан Тагай бийге соода-сатык кылууга кыйын болгон. Ар кайсы хандарга барса соода кылууга жол бербей коёт. Эгер жол берсе ошол хандын колунда үч айдан бир нече жылга чейин туруп калууга аргасыз болгон. Тагай көп мал менен Кокон хандыгына соода кылыш үчүн ак үйлүү болуп өзү барып, анда бир жыл туруп калат. Ошол жердин хан ордосунан бир кыз алып, белгиленген мөөнөт аяктап элине кетмек болот. Алган аялынын боюнда бар эле. Ал аял Тагай менен кошо кетүүгө макул болбой коёт. Тагай өзү кетүүгө туура келет. «Эркек төрөсөң атын Карачоро кой. Менин

жөн жайымды сураса жашырбай айтып бергин да, колуна мобул кестикти тапшыр» — деп белгисин кайырып өзү жүрүп кетет.

Тагайдын өзбек аялы эркек төрөп, атын Карачоро койду. Тагай кайрылып барган жок. Карачоро чоңоюп, балбан бала болот. Хан ортосундагы балдар менен чатакташа кетсе, «Сен тентиген кулсуң» деп катуу сөз угуп энесине келип, «менин атам барбы же кулмунбу чынын айт» дейт. Энеси: «Сен кул эмессиң. Атаң кыргыз, Тагай бий, атыңды Карачоро кой деген, мобул кестикти сага бер деп таштап кеткен» — дейт. Карачоро кестикти алып атасын издеп чыгат. Ал Кокондон чыгып жол жүрүп келе жатса, жолдон бир бала жолугат. Алар сүйлөшүп жөн сурашууга өтөт. «Мен Карачоро деген баламын. Уругум кыргыз экен. Тагай бий деген атамы издеп бара жатам дейт. Сен ким деген болосуң?» деп сурайт. «Мен бир селсаяк жетиммин, батар жерим да, дээр кишим да жок» дейт. «Анда сен мага жолдош бол, экөөбүз бирге менин атам Тагай бийди издеп табалы» дейт.

Бала макул болуп, экөө кошулуп жол жүрөт. Бир канча күн жол жүрүп, жолдон дагы бир жетимди өзүлөрүнө кошуп алып, үчөө болуп калышат. Алар Кетмен-Төбөгө келип, сураштырып олтуруп Тагай бийдин айлын табышат. Бир жылкычыдан сурашса, ал Тагай бийдин жылкычысы экен, жөн жайын билгенден кийин, сүйүнчүлөп чаап барат. Тагай бий ууга чыгып кетип, үйүндө жок экен, байбичеси жылкычыга мындай деп буйрук берет: «Балдарды алып кел, алар менен кошо бир боз бээ ала келгин» дейт. Жылкычы үйүрдөн бир семиз боз бээни алып келет. Байбиченин айтуусу боюнча бээни мууздатып,

терисин сыйырбай жылуу кезинде ичин жардырып. ичеги кардын алып таштап, үч баланы бээнин ичине олтургузуп баштарын чыгарып коюп, көкүрөгүн ачып, эмчегин чыгарганда, улгайып калгандыгына карабай байбиченин эмчеги ийип кетет. Оң эмчегин бирөөнө, сол эмчегин бирөөнө тозгондо экөө ээмп жиберген. Үчүнчүсү эмбей койгон. Аңгыча Тагай бий келип калып, балдардын жөн жайын сураштырат. Карачоро «Менин атым Карачоро, атам Тагай деген кыргыз экен. Ошону издеп келдим, калтырган белгиси мына» - деп, Тагай бий. таштап кеткен кестикти тапшырат. Калган эки бала өзүлөрү жөнүндө эч кандай түшүнүк бере албайт. Ошондо Карачоро «булар селсаяк балдар экен. Мен жолдош кылып ээрчитип келдим» - дейт. Кичүүсү менин азыгымды көтөрүп келди дейт. Тагайдын байбичеси: «Бий булар ак боз бээнин ичинде олтуруп менин ак сүтүмдү эмди, туубасам да тутунган балдарым болуп

калды. Той даяр, эми биздин алты уулубуз бар» дейт. Эл той жеп бүткөндөн кийин «Тагайдын алты уулу кут болсун»- деп бата берет. Тагайдын ошентип алты уулу болот. Алар: Богорстон, Койлон, Кылжыр, Саяк, Азык, Карачоро. Ага чейин балдарынын көптүгүнө сүйөнүп, үстөмдүк кылып келген Адигине бийдин душмандыгынан Тагай бир топ запкы көрүп келген. Богорстон менен Саяк, Кылжыр менен Азык, Койлон менен Карачоро энчилеш болуп калышты. Богорстон Саякка, Кылжыр Азыкка, Койлон Карачорого энчи бөлүп, үйлөндүрүп чыгарышат. Карачоро менен Саяк балбан, баатыр болуп чыгышты. Богорстон баш болуп Адигине балдарынын үстөмдүгүнө каршы чыгып, аларды өз жерине кууп жиберешет.

Эл тынчып соода, сатык жакшырды. Тагай бийдин балдары сарттар, Кашкар, калмактар менен соода сатык иштерин жакшыртышты. Жылдар өтүп балдар чоңойду. Койлондун уулу Жедигер Карачоро менен энчилеш болуп, Чоробайыр аталып кеткенине ич күйдүлүк кылып, аздан болсо да нааразылык чыгарып жүрдү. Чоро өз курбалдашы Кылжыр уулу Сарыбагыш менен жакшы мамиледе эле. Ал экөө дос болучу. Чатак уламдан-улам күчөй берип, иниси Жедигердин катуу сөзүнө намыз кылып Чоро Коконго кайра кетип калды. Эл арасында: «Эмчектеш Саяк менен Азык калып, аталаш Чоро кетти» деген лакап калды. Жедигер менен Чоронун ортосундагы чатакты басып, элдештирүү үчүн көп иш жүргүзүлгөн. Эл арага түшкөн. Бирок Жедигер өзүнүн тентиген «сарт» деген сөзү үчүн, агасынан кечирим суроодон баш тарткан. Ошондуктан Чоро кетип калды. Эл оозунда: «Атаңдын көрү Жедигер, тил албай жүрүп Карачородон айрылып бокту жедиңер» деген лакап калган экен.

Карачоронун энеси баласы кетип калгандан кийин Кокон хандыгындагы белгилүү адам Көкүм-Сээр деген адамга тийген экен. Андан эркек төрөп Тууганбар деген ат койгон. Бул Карачоронун жатындашы бир тууганы бар дегени. Карачоро 20 күн жол жүрүп энесин, энелеш бир тууганын, өгөй

атасын тапкан. Кокон эли Карачоронун келишине арнап чоң той берген. Ошол кезде Көкүм-Сээр уулу Тууганбар менен Карачоронун жардамы менен Кокон хандыгынан кол үзүп, Ташкенди бөлүп алып ага бек болгон. Ташкенди Жакып (Манастын атасы) курган деген кеп бар. Көкүмхандан Сейит, Куттук, Сулайман деген үч уул болгон. Карачоро менен Туугандын тукуму багыш аталып, бул кезде башы Намангенден аягы Чаткалга чейин жердеп турушат.

Багыш тукуму үч башка болуп, Көкүмдүн тукуму — Чоң багыш. Карачоронун тукуму — Сарыбагыш, Туугандын тукуму — Кара багыш деп аталат. Карачоро өзүнүн тукумун сарыбагыш деп атаганы, өзүнүн курбалдаш жакшы көргөн досу Кылжырдын уулу Сарыбагышты урматтаганы деп божомолдошот.

Койлондун тукуму Кара дарыянын күн чыгыш жагын ээлеп, Жедигер деген ат менен Адигине эли менен чектеш турат. Жедигер тил албай Чоронун кетип калышына себепчи болгону үчүн, Тагайдын калган балдары аны жектешкен. Ошондуктан Адигине тукумуна жакындашып чектеш туруп калышты.

Саяктан: Жортуулчу, Байболот, Каба деген үч уул болгон. Байболот баатыр атанып кол баштап жүргөн адам болгон. Байболоттон: Түңкатар, Өйдөчекти эки уул. Түңкатардан Нарбото бий деген атактуу баатыр уул болгон. Андан Рыскулбек туулган. Рыскулбектен: Акмат, Дыйкан, Атакан, Минбай, Эгемберди, Бактыяр деген алты уул болгон. Өйдөчекти тукумунан Сыдык хан эл бийлеп жакшы чыккан. Анын тукуму азыр Түңкатар тукумуна аралашып кетип, Кетмен-Төбөнү жердеп турат. Кабадан: Кайдулла, Шыкмамат, Садыркан деген үч уул. Каба Тогуз-Торону жердейт. Жортуулчунун тукуму жөнүндө маалымат жок.

Богорстон атасы Тагайдын ордуна бий болуп калган. Анын бийлиги мезгилинде Кокон, калмак, Кашкар хандары менен соода-сатык жүргүзүп, ынтымактуу турушкан. Богорстондон: Эштек, Кезөр деген эки уул. Богорстондун тушунда жана анын балдарынын тушунда да Адигине балдары менен көп жолу чатакташып туруучу. Кылжырдан — Сарыбагыш деген баласы эл бийлеген жакшылардан болгон. Сарыбагыштан — Орозбек, Дөөлөс деген эки уул. Орозбектен — Мырзакул, Арык деген эки бала туулган.

Мырзакулдан — Алымсейит, Тынымсейит деген эки уул болгон. Алымсейит Каракол тоосунан бир кыз таап алган. Анын башында эки мүйүзү бар имиш. Ал кызды Алымсейит өзү алды. Андан Жаманкул туулду. Жаманкулдан: Кыдык, Белек эки уул. Бул күндө «Бугу, Белек» аталып, Ысык-Көлдөн Кулжага чейин жердеп турат. Дөөлөстөн — Каратоко, Манап, Жантай, Тастар деген төрт уул болгон. Каратокодон Тогузбай, андан Сарысейит, андан Үчүкө, Түлкү, Кудаян деген үч уул. Үчүкөдөн — Маматкул, Мадылбек, Карамураттар калат. Манаптан: Темир, Болот деген эки бала болот. Тогуз бийден Эсенгул, андан Ныязбек, Кубат, Абдырахман, Куттук, Сейит, Карасарт, Шоорук деген

жети уул. Түлкүдөн — Тынай жалгыз калат. Тынайдан — Атаке, Сатыбалды, Сокур. Атакеден — алты уул. Анын Карабек деген баласынан Жантай, андан Шабдан. Атыккан чоң кадырлуу адам болгон. Орус элине «Полковник Шабдан» атыккан. Ал Мекеге, Мединага барып, түрк аскерлерине жардамга 9000 сом алтын акча бергендиги үчүн, Түрк падышасы: «Кыргыз элинин баатыры Шабдан ажы — Пуварон хан» деген атак берип, чоң сый менен узаткан. Ошондуктан эл аны Шабдан баатыр деп атап калышат. Атаке тукумунан Сооронбай Худаяр хандын Пишпек уездине жиберген өкүлүнүн жардамчысы болуп көп жыл иштеген.

Кылжырдын тукуму жалпысынан сарыбагыш аталып калды. Саяктын уулу Байболот баатыр башчылык кылган кыргыз тукуму көп кол менен Орол казагына, татардын Казан шаарына каршы Кетмен-Төбөдөн аттанышат. Алар бир сууга жеткенде суунун ары жагынан бир кишини көрүп, суудан өтүп, ал кишиден жөн сурашат. Ал жигиттин колунда китеби бар экен. Аты Шакир, улуту ногой, өзү молдо экен. Аны орус падышасы аскерге ала турган болгондо качып чыккандыгы жөнүндө айтып берет. Ал кыргыз колуна шаарга каршы барбоого кеңеш берет. Себеби ал жерге жакшы куралданган орус аскери бар экендигин айтат. Байболот аны өзү менен кошо алып келип үй-жай курап берип, молдо кылып алат. Анын көзү көк болгондуктан Чекир молдо деп аташат. Чекирден Даңгыт, андан Кудайберди, Куртка, Түгөл деген үч уул туулат. Кудайбердиден — Кулжыгач, Балта, Багыш. Кулжыгачтан — Көйкө, Жолке, Итемген, Сүтемген. Багыштан Аккабак, Терекбай. Балтадан — Ыман, Чоро. Түгөлдөн — Курманкожо жалгыз. Курманкожонун биринчи аялынан — Каракучкач, Төлөк, Катаган. Экинчи аялынан: Сокучу, Байталчы, Көкмээ, Жусуп болуп 7 уул. Чекир молдонун тукуму саяк уруусуна кошулуп, жалпы жонунан саяк уруусу түзүлдү. Ошондуктан саяк уруусу көпчүлүккө ээ болуп, саяк тукумуна көрсөтүлгөн жерден тышкары да кыргыздын башка тукумдарына көрсөтүлгөн жерге тарап, сиңип кетишти. Эштек атасы Богорстондун ордуна бий болду. Адигине балдары менен чатак көбөйгөндүктөн, ал жерге тура албай, Эштек бий өз эли менен Кашкар тарапка көчүп кетти. Койлон тукуму Намангенге кала берди. Эштек бий Кашкарга барып бир аз тургандан кийин, Кашкар эли Эштек бийди улуу бек кылып шайлады. Эштек бий бек болуп, бир канча жыл эл сурап турду. Эштек бийдин бир канча балдары болгон. Элге чечек оорусу каптап көп өлдү. Эштек бийдин балдарынан жалгыз Солто калды. Эштек бий улуу-кичүү элди чакырып, ордуна башка бек шайлады, эл менен ыразылашып, кайра Анжианга көчүп келди. Ал Анжианды, Кетмен-Төбө тоосун мекендеп турду. Ошол кезде Кокон ханына айыптуу болуп калып, бир жигит Эштекке качып келди. Ал жигит багыш уруусунан экен, аты Кайдоол эле. Эштек аны жигит кылып алды. Кайдоол балбан да, баатыр да жигит эле. Ал Эштектин күрөң атын минип, баатырлык жортуулдарды уюштура баштады. Саруу уруусунан Балта, Түктө деген эки жигит келип Кайдоолго кошулду. Кытай уругунан Кабыке баатыр да

келди. Эштек бий бул баатырлар менен кеңешип туруп көп кол курап, Түркестанга, Көкө аргынга каршы жүрүшкө аттанды.

Көкө аргын да кол курап Ак мечит жеринде эки кол беттешет. Кыргыздар тараптан эрөөлгө Кайдоол баатыр чыгат. Сайышта ок тийип жыгылып, жөө калат. Көрсө жекеге чыккан баатырдын атын атып өлтүрүү көкөлөргө өнөкөт экен. Көкө тараптан баатыры жөө калган Кайдоол баатырга качырып найза саймак болот, бирок аны Кайдоолго жеткирбей карала ат минген Кадыке (Каптагай болуп жүрбөсүн) баатыр капталдан качырып, ыргыта сайып кетет. Ата расмиси боюнча жекеме жеке сайышууга башка кишилер жолтоо болбойт. Атты атып өлтүрүп, расмини Көкө тарап бузду. Эштек бий баатырларга дем берип, катуу кыйкырык салып элди бүт жоону көздөй бет алдырат. Алар туруштук бере албай качты. Эл оозунда: «Кадыке, Түйтө, Балта кабыландай качырды, Эштек бий эшектей бакырды» деген макал калды. Ошол урушта кыргыздар Ак-Чий жактан көп олжо, мал, туткундарды алып келди. Эштек бийге бир аял чыгарып коюп калган олжону теңдеп бөлүп кетишти. Ошол аялдан бир эркек бала төрөлүп атын Төлөк деп коюшту. Төлөк деген уруу ошол баланын тукуму.

Эштек бийге бир бала келди. Анын жөн жайын сураштырса, багыш уруусунан экен, аты Урмат болучу. Кайдоол баатыр менин тууганым болот экен деп колуна алып, атын Суумурун деп өзгөртүп койду. Мындай кылып өзгөртүүнүн себеби, ал кезде уруулар арасында «Биздин баланы алып койдунар, кайтарып бергиле, болбосо чабышабыз» деп чатак чыгаруучу.

Кайдоолдон Малтабар, Дүйшөн, Тогузак, Чымчык, Түлкүчөк деген балдар болгон. Алардын тукуму жалпы жонунан Суумурун аталып, оңго таандык болуп калды.

Эштек баатырларын баштап барып Иле дарыясынан түп, Чөлөк-Чарында жаткан Кысай дегенди чапты. Көп олжо-буйла менен кайтып келет. Эштек бийге дагы бир аял чыгарып беришет. Ошол аялдан дагы бир бала төрөлүп атын Жоочалыш коюшат. Анын балдары Жоочалыш уруусу болуп калды.

Эми Эштек бий Кайдоол, Балта, Түйтө, Кадыке баатырларды баштап барып Кашкарды чапты. Азык-түлүгүн ак-буура төөгө артып алышкан экен. Ат-Башыга барганда ак-бууранын таманы кетип, ашууда калды. Ошол ашуу «Ак-Буура» ашуусу деп аталат. Бир нече күндөн кийин Кашкарга жетип элин чапты. Кайдоол жол баштап жүргөн Ат-Башыга түшчү ашуудан бир жигит жолукту. Ачка болуп, өз атынын соорусунан эт кесип жеп келе жаткан. Ал «Алай тараптан качып келе жатам. Бир байды өлтүрдүм, жакшы жер болсо жигит болом» — дейт. Кайдоол аны Эштекке ээрчитип барат. Жигиттин аты Ардай, өзү адигине уруусунун Далычы дегендин балдарынан экен. Эштек анын атын өзгөртүп Ак-Буура деп коёт. Ак-Буура баатыр жигит болгон.

Дагы аттанып келе жатышса жолдон бир жигит жолукту. Ал да Адигине тукумунан экен, эр өлтүрүп качып келе жатыптыр. Анын аты Мамаке экен. Ак-Буура өзүнө тууган кылып алды. Улуу баласы өлүп келини жесир эле, келинин алып берди. Атын өзгөртүп атын Асылбаш деп койду. Кийин Асылбаш атанды.

Асылбаштан Дорбо, Нышаан баатыр атанып, Токтор ажы, орустарга кызматташ болгон Адыл бий чыкты. Асылбаш уруусу негизинен Кара-Моло деген жерди жердешип турушат. Асылбаш Ак-Буура тууган деген ошондон калган.

Солто атасы Эштектин ордуна бий болуп калды. Ал эл ичиндеги баатырларга кадырлуу болду. Ал кезде Чүйдү калмактар жердеп турушкан. Кытай калмак ынтымактуу турушкан. XIX-XX кылымда моңгол-татар үстөмдүгү жоюлуп, Алтын ордо бузулуп, орустар аларды чыгышты көздөй сүрө баштаган мезгил эле. Солто бий Бухар, Кокон хандарына барып «Биз мусулманбыз, калмактар кастык кылса бири-бирибизге жардамдашалы» дейт. Андан келип Солто бий бүт жылкыга тамга бастырат, тамга ай тамга болгон. Солтодон — Күнтуу, Култуу, Чаа. Балдарын Санчы-сынчыга сынаган экен. Санчы-сынчы Күнтууну карап: «Жигити баатыр, кызы сулуу, аты күлүк болот. Бирок, тукуму анча өспөйт» деген. Култууну карап туруп: «мындан бир нече орточо бай чыгат. Эл жамынчысы болот. Бирок тукуму өспөйт» деген. Чаа көп ооруп, бечел, итий экен, көрсөткүсү келбейт. Башка балам жок деп жашырганда боз үйдүн кырчоосун кармап араң басып келе жаткан Чааны көрүп Сынчынын көзү балага түшөт. Баланын атын сурайт. Чаа деген балам ушул дейт. Анда сынчы баланын бетинен сылап: «Бул чоң курсак Чаа бий деп аталат. Мындан карачаар жолборс ээрчиткен баатыр туулат. Кашка кабылан чыгат. Ат качырбас боз айгыр чыгат. Акадил-жалпооч, ак көрпө туулат. Туучунак туулат. Андан ары кери тартып, тосоңку түшүп, ыбыр-жыбырга аралашып кетти. Көзүм жетпей калды» деди. Карачаар жолборс дегени Түлөберди баатыр, Кашка кабыланы — Бөрүбай баатыр, Ат качырбас боз айгыры — Жангарач, Акадил-жалпооч дегени — Эшкочо, Канай, Ак көрпөсү — Жайыл, Акадил-жалпоочу — Байтик, Туучунагы — Чолпонкул деп айтышат.

Күнтуудан — Токбай, Караменде, Торубелдүү, Кулболду, Жонболду, Дандыбай, Кайгана деген 7 уул.

Култуудан Чылпак жалгыз.

Чылпактан Карагул, Карамырза, булардын тукуму Күнтуу жана Култуу аталып калган аз эл.

Чаа атасы Солтонун ордуна бий болду. Биринчи аялынан - Каракчы, Талкан, экинчи аялынан — Тата жалгыз. Тата Каракчы менен энчилеш.

Чаанын аялы саруу тукумунан чыккан Курмандын карындашы эле. 60 жашка барганда Кочкорго мал күздөтүп барып калат. Ал кезде Кочкордон Нарынга чейин сол тукумунан базыстар ээлеп турушкан. Чаа бүркүт салып аңчылык кылып жүрсө бир базыс жигит келип: бир жигит кармап алдык, жанында бир келин менен бир кыз бар экен, дейт. Кармалган жигитти келин, кызы менен Чаага алып келишет. Базыстардан да бир нече киши келип калат. Жигиттен жөн сурашат. «Мен кичине кезимде калмактар кармап алып кетиптир. Эми чоңоюп жигит болгондо элге качып келмек болуп жүрдүм эле. Бул келин-кыз менин кожоюм калмак байдыкы. Келинди төркүнүңө алып барам деп кыз экөөнү ээрчитип чыгып, күндүн бүркөөсүнөн пайдаланып адаштырып алып келе жатам» дейт. Жигит Курмандын тууганы болуп чыгат. Талкан ошондо 17—18 каштагы курагы эле. Анын кайны саруу Көбөлөк бийдин кызы Чачыкан эле. Эл чогулуп калмак келинди жактырды.

аябай сулуу экен. Келинди Талканга алып беришет. Аты Урумчий экен. Урумкан деп ат коюшат. Ошол Урумкандан Байболот, Делдең, Багыш, Чыгыш деген төрт уул туулат. Экинчи аялы эки жылдан кийин тийип, андан Коңурбай, Кошой, Бакы, Багышан. Баягы жигиттен Мааке деген эл тарайт. Чаа бий Чүйдүн суусунан арык чаптырып, эгин эктирген экен. Азыркы Ак-Бешимдеги Чоң-Арык ушул күнгө чейин Чаа арыгы деп аталат. Чаа өлгөндө Ысык-Атага, анын суусунун күн чыгыш жагына күмбөз тургузган.

Талкан атасы Чаанын ордуна бий болуп калды. Талкан бий Кокон, Букара, калмак хандары менен жакшы мамиледе турду. Кокон ханы Талкан бийге «Токбайрак» деген наам берди. Балдары чоңоюп алардын ичинен көбүнчө Байболот, Коңурбай, Кошой үчөө баатыр аталышып турган кезде, Чүй жерин Коңтаажынын каратып калган кез эле. Ал мурун Байболотту Талкан бийден сурап алып, бүт калмак кыргызга ак үйлүү кылып, эл суратып койгон. Коңтаажы хандын небереси үйлөнүп чоң той берет. Ошол тойдо кыргыз-казак бир жаат, калмак езунчө жаат болуп күрөшкө түшүшөт. Калмак тараптан Чымык аттуу төрөсү чыгат. Кыргыз-казактан Байболот чыгат. Күрөштө Чымыкты Байболот жыгып башынан аттап кетти. Ага ызаланган Коңтаажы Байболотту камчы менен чаап жиберет. Байболот кайрылып туруп аттан алып ыргытат. Калмактар «аттан оодара тарттың» деп уруш кылат. Коңтаажы хандын кытай аялынан туулган Амирзаада датканын жээни Суну баш болгон калмактардын бир тобу Байболотко болушат. Бул болсо Коңтаажынын эки баласынын бийлик үчүн жекерлөөшүсүн ачыкка чыгарганы. Ошондуктан уруш узакка созулбай, бирок казак-кыргызга калмак жоо болуп калат. Талкан бий баласын чакырып алып: «Калмак менен жоолашып калдык, бул жерден кетели» дейт. Байболот: «качып кайда бармак элек» деп намыстанат. Талкан бий казак-кыргызды чакырып кеңеш кылат. Алар түштүк жакка сүрүлүп көчмөк болушат. Эл Гизарга көчтү. Бугу тукумунун чоңу Белек качпай калат. Болгон батаны бузду деп Талкан бий Белекке нааразы болду. Талкандын эли Гизар тоосу, Куляб суусу, аягы Алайга чейин келет.

«Казак кайың сааганда, Кыргыз Гизарга качканда» деген лакап ошондон калат. Бир аз тургандан кийин чечек оорусу тарап көбү кырылат. Талкан бийдин сегиз уулунун Байболот баш болуп бешөө өлүп, Кошой, Багы, Багышан үчөө калды. Талкан бий кайра Кетмен-Төбөгө көчүп келет. Калмактын Коңтаажысы Байболоттун ордуна Белекти ак үйлүүгө алып, аны ээрчитип Талкан бийди чаап алууга барат. Коңтаажы Талкан бийди күнөөлөп: «Белектин таманын өп, ошондо күнөөңдү кечем» дейт. Анда Белек: «Эми сенин чиренгидей Байболот уулуң жок» деп кекетет. Талкан бий Белекке таарынып Кетмен-Төбөдөн Наманган тоосундагы Сүттүү-Булак деген жерге көчүп кетет. Анын чыгыш жагы Кызыл-Кыя менен чектешет. Ошол жерге эгин айдап туруп калышат. «Талкан арык» деген арык азыр да бар. Бий ошол жерде өлөт. Коңурбайдан жалгыз Жайыл калган. Эми Кошой, Багы, Багышандар Жайыл, Кедей, Райымбек деген үч жетимди алып, калган эл менен Коңур-Өгүзгө көчүп келет. Эл оозунда: «Коңур-Өгүз кош туулук, Кошой бийдин жери экен, кош өгүзүн жоготуп мунун кокуйлашы эп экен» деген лакап эл оозунда калды.

Каракчыдан:— Байсейит, Бүтөш эки уул. Байсейиттен — Каражоно, Кутумбет, Эсиркеп, Ташы, Алдажар, Жалайыр, Чуңкене жети уул. Бүтөштөн — Сарман, Жакып, Сакталаң, Сүөр, Багыш, Кабыл деген алты уул. Каракчы менен энчилеш Татадан — Карагул, Карамырза. Булардын тукуму каракчы аталып калды.

Кыргыз-казак менен калмактардын ортосундагы чатактан кийин Коңтаажы хандын Табачы төрө менен Сунунун ортосундагы чатак күч алат. Алар жарашпай койгондон кийин Коңтаажы хан: «Бул эки уулдун арастыгы калбай койду, мен болсом карыдым. Кытай аркылуу бул эки уулумду жараштырып, бирөөнү ордума хан койсом деген нээтим бар. Ошондуктан Иленин ары жагындагы Оргочор, Челек, Чаргын деген жерге көчүп баралы» дейт. Калмактар макул болушат. Табычы төрө менен кушчу Кара баатыр дос экен. Ал калмактар менен кошо көчүп кетет. Кытай тукумунан Амирзаади жээни Суну менен мал баккан бир канча кыргыздарды кошо ала кетет. Эми ар жерден хандар, бийлер келишип жоолашкан эки бир тууганды элдештире албай коюшат. Андан кийин Кашкардын ханы Жусупкожо келип, Табычыны Кашкарга ак үйлүүгө алып кетет. Табычы Кытай элине, Кашкар жерине 300 аскери менен ак үйлүү болуп калды.

Амирзаада Кытай падышасына барып: «менин тегим кытай, бир нече жылдан бери калмактардын Коңтаажысында датка болуп жүрөм. Өзүм кытаймын. Бир жумуш менен келдим. Баяндоого улуксаат этиңиз» дейт. Падыша улуксаат берет. «Калмак Коңтаажы хан Иледен тартып, бүт калмактарды чогултуп кеңеш курду. Кытайга баш ийбейбиз, өзүбүзчө болобуз деп жатышат. Улуу баласы Табычыны Кытай жерине, Кашкар элине ак үйлүү кылып, эл суратып койду. Бүт калмактан аскер курап жатат. Ал кытай жерин да басып алам деп

камынууда», деп чагым кылат. Кытай падышасы бул чагымга ишенди. 3000 аскер кошуп берип Амирзааданы женөтөт. Алар жолдо келе жатып кат жазып Жусупкожого киши чаптырат. Катта «Кытай падышасы келе жатат, жаныңа Табычыны алып тосуп чык» дейт. Жусупкожо бул катты жана да Табычыны алып аскердин жолун тосуп чыкты. Кытай аскер башчысы менен Амирзаада Табычыны өлтүрүп жиберешти да, андан ары ороchorо келип Коңтаажы ханды да өлтүрүшөт. Ордуна бүт калмактарды чогултуп Сунуну хан көтөрдү. Калмактар бүт Кытайга карашты.

Амирзаада Иледен тартып, Алтайга чейинки калмактарды бүт көчүрүп кетти. Кушчу Карабайыр калмак арасында жүрүп, калмактар көчүп кеткенде ордуна калган бүт кыргыздарды чогултуп, өзү Кошой бийге барып түшүндүргүчө ооруп өлдү. Кетмен-Төбөгө ошону менен катышпай калды. Чүй жериндеги калган калмактарды чогултуп Маркашка хан болуп, миң аскер курап баржы Чалдыбарга (Ашмара), чыгышы Аларчага чейинки жерди ээлеп турушту. Кыргыздар менен чыр чатаксыз жакшы турду. Маркашка хан ошол кездерде Саруу Бердике беш берен баатыр менен антташып дос болушкан.

Эми Кошой бий Чаа тукуму аталып, Кокон ханы менен жакшы мамиледе турду. Коңур-Өгүздөгү Талкан тукумунан Кошой, Бакы, Багышан, Жайыл, Кедей, Райымбек, Көгөй, Көйкөң, Назирлер.

Асылбаштан Дорбо, Нышаан, каракчыдан Барат, Баймат, кушчудан Солтоной, Кыдыктар калмактарга каршы турду. Бул Амирзаадинин чагымынан кийинки жыйынтык эле. Нышаа, Барат, Баймат үчөө жанына 60 киши алып, калмактарга мал тийип алыш үчүн аттанышат. Алар Кетмен-Төбөдөн чыгып, бир ай жол жүрүп калмак жеринин чегине жетишти. Кытай аскерлери аларды дүрбү менен карап олтурушуп түн ичинде келишип аттарын айдап алып, өзүлөрүн колго түшүрөт. Жөө калган Нышаа баатыр кытайларга: «Биз кытай падышасына бара жаткан кыргыз элчиси болобуз. Жалган айтпайбыз» деп төбөсүнө көк таш коюп ант берди. Бул кытайдын эң чоң анты болгондуктан кытай аскер башчысы ишенип аттарын кайтарып берет. Бирок баарыңар барууга болбойт, деп Нышаанын жанына эки киши кошуп берип Кытайга жиберет.

Калгандарына Барат менен Баймат башчылык кылып, кайра келе жатканда Алтайдан бир канча жылкы тийип алат. Калмактар ар жерден тосуп, бирок ажырата алышпай калат. Бул баатырлар миңден ашык жылкы айдап Коңур-Өгүздөгү Кошой бийге келет.

Нышаа болсо бир канча күн жол жүрүп Бежинге барып, Кытай падышасына жолугуп, «Мен кыргыз элинин элчисимин. Мени кыргыз хандары жиберди. Калмак хандары бизге кастык кылып, тынчтык бербей жатышат. Ошондуктан Сизден жардам күтөбүз» дейт. Кытай падышасы Нышааны элчи катары кабыл

алып, бир топ күнү мейман кылып туруп башына «дүңкөөсер» деген көк ташы бар баш кийим, үстүнө кымбат ичик кийгизип бүткүл калмакка хан атап узатты.

Жолдогу калмак хандарына жолугуп жүрүп Нышаа үч жылдан кийин келет. Нышаа хан деген сез ошондон калган.

Солтоной баатыр баш болуп Иледен ары Оргочор, Челек, Чарында жашаган кысай казактарынан өтүп калмактан жылкы тийди. Калмактар урушуп, бирок жылкыны ажыратып ала албай калышты. Баатырлар жылкыны Иледен өткөзүп калышты. Буурул ат минген калмак баатыры Дөңкөнөй жалгыз өзү алардын артынан кууп жетти. Жайсаңдын сары жонунда эки баатырдын ортосунда мындайча сүйлөшүү болду:

— Сен Солтоной, Карабалта Кайыңдыны ашып Коңурбай менен кошо качып кетпегин — деди Дөңкөнөй баатыр.

— Кара Кыштак, Меркеден көчүргөм сени жергеңден, Калдаң-Шитрен хан таажы жылкыңды алдым элиңден. Келсең бери келе кой, кел сайышып көрөлү, баатырыбыз жеңели, чабалыбыз өлөлү,— деди Солтоной баатыр. Дөңкөнөй баатыр сайышууга даабай атынын башын буруп кайра жөнөдү.

Казактардын соккусунан сүрүлгөн калмактар түндүктөн казак жеринен Чүй өрөөнүнө келип Сокулукту мекен кылып туруп калышат. Бир нече жыл өткөндөн кийин Солтоной, баатыр 80 киши менен келип Сокулуктагы Дөңкөнөйдү чапты. Дөңкөнөй Солтоной баатыр менен бир нече жолу беттешип алыша албай жарадар болуп качты. Анын артынан чабдар ат менен Солтоной кууду. Дөңкөнөй буурул ат менен Сокулуктун суусунан аттатып кетет. Солтонойдун чабдары аттай албай калат. Дөңкөнөй кутулуп кетет. Кыргыздар көп олжо алышат. Эл оозунда ыр калды.

Буурул аттуу Дөңкөнөй,
Чабдар аттуу Солтоной,
Нечен жолу беттешти
Булардын салтанаты ошондой.

Калмактар Жыламышка чогулушуп Дөңкөнөйдү башчы кылып шайлашты. Кыргыздар менен элдешүү үчүн Кошой бийге элчи жиберешти. Калмак элчиси Коңур-Өгүзгө келип: бир аз калмактар калдык, сиз менен элдешип турсак дейбиз. Калган калмакка Дөңкөнөй башчы болду»— дейт. Кошой эл менен акылдашып калмак менен элдешет. Ак үйлүүгө Солтонойдун баласы Итаякты беришет. Уулу Момокон ошондо 13 жашта эле. Тынай эли 130 киши менен Карабалта ашып келип Сокулуктагы калмакты чапты. Солтоной 63 жашта эле,

бир нече киши менен Моноконго жардамга келди. Уруш катуу болду. Көргөндөрдүн айтуусуна караганда Сокулук суусу кан болуп агып жатты дейт. Калмактан түшкөн олжону кызыл белес ашырып Карабалтага айдатып жиберет. Солтоной баш болгон 30 киши Сокулук суусунун жээгинде жол тосуп калат. Бешим ченде Ала-Арча жыламышынан Дөңкөнөй баш болгон көп калмак колу келди. Солтонойдун аты өлүп өзү жөө калды. Солтоной баш болуп 15 киши согушта курман болду. Солтонойдун иниси Абык баш болуп Сокулук ашып кутулуп кетишти. Солтоной баатыр Коңтаажы хандын тушунан бери Дөңкөнөй баатыр менен 7 жолу беттешкен экен. Акыры калмактан өлдү. Абык баштаган 15 киши айдатып жиберген малга жетип көп мал, туткун калмактарды алып, Коңур-Өгүздөгү Кошой бийге барышты. 1733-жылы Кошой бий баардык кыргызга кабар жиберип, эл чогулганча кыш түшүп бел жабылып калды. Чогулган эл «жазында ашуу ачылганда баралы» деп тарап кетишти. Ошол кышта Дөңкөнөй калмактарды чогултуп Иледен ары көчүп кетти. Итаякты Кошой бийге кайтарып жиберди. Итаяк Кошой бийге барып калмактардын качып кеткенин айтты.

1735-жыл. Нышаа баатыр, саяк Качыке баатыр баш болуп бир канча кол менен аттанып сырт калмактардын ханы Ак куйрукту чапты. Ысык-Көлдөн, Кочкордон башталган уруш Кулжага чейин созулуп, бир нече жылга чейин басылган жок. Калмактар көп кырылып жесир аялдар, үй жай, көптөгөн мал калды. Ошол уруштан кийин Кулжа кыргызга чек болуп калды. Ошентип Ысык-Көл, Чүй өрөөнү 7 жылга чейин ээн калды. Тоосунда кайберендер, түзүндө канаттуулар калды. Кошой бий Коңур-Өгүздөн Көкөй тукумунан Көңкөң Назарды, Асылбаштан Дорбобашты чалгынга жиберет. «Тоо башылап жүргүлө от көрүнөбү? Эл көрүнөбү билгиле» дейт. Бул эки баатыр Иле суусуна чейин барышып Сырткы тоолор менен кыдырып Коңур-Өгүзгө Кошой бийге барышат.

«Илеге чейин адам жок, ат да жок. Бир кана Каракыштак макмал тоосунан бир от көрдүк»—дешти. Анда Кошой эл качканда Чал деген киши мылтыгы менен эки кызын ээрчитип тоого чыгып кеткен. Бир болсо ошол чал болуу керек. Андан бери 13 жыл өттү. Барып алып келгиле бирок, этиет болгула дейт. Эки баатыр кайра келишет. От көргөн тоого келишип байкап олтуруп, түн ичинде үңкүрдөн Чалды эки кызы менен кармап алып, Кошой бийге алып барышты. Кошой чалдан эл барбы, түңкүсүн от көрдүңбү деп, сурайт. Чал: «7 жылдан бери эч жерден тода, адам да көргөнүм жок. Оокат болсо кайберендин, аюунун эти менен өттү» деп жооп берди. Ошол чал жашаган тоо ушул убакка чейин Чал тоосу деп аталып калды. Чалдын тукуму болсо, Каракчы ичинде «аюкор» деп аталат.

Эми Кошой бий элди чогултуп Чуй, Талас, Ысык-Көл, Сыртка көчмөк болот. Эл макул болот. Асылбаш Нышаа баатырды Адигине менен Жедигер тукумуна, башка кыргыз урууларына жиберет.

«Ар бир уруу өз тушунан көчүп, көрсөтүлгөн жерди ээлесин» деп кабар кылды. Ошол кыш 1743-жылы кыргызча уй жылы эле. Кошой бий 85 жаш курагында Коңур-Өгүздө каза болду. Жалпы эл чогулуп аны Коңур-Өгүзгө коюшту. Мурун Бакыда, Багышан да ошол жерде өлүшкөн. 1744-жылы эл көчүп ата конушуна келишет. Саяк тукуму — аягы Алабука, Кетмен-Төбө, башы Тогуз-Торо, Соң-Көлдү ээледі. Богорстон — тукуму башы Кегети, аягы Каракыштак, түндүгү Балкашка чейин, Солдун тобу — Башы Үч-Кошой, Суусамыр, Олуя-Ата, Чимгент, Талас, Чаткал жерлерин, Кылжыр тукуму - башы Ат-Башы, Нарын, Кулжа, аягы Кемин, Токмокко чейин ээледі.

Арадан бир нече жыл өтөт. Эл тынч алып жатып калышат. Казак ханы Абылай 1764-жылы кыргызга жортуулга аттанат. Бетбай тукумунан Жоогач баатыр сүйлөшүп, аны кыргызга элчи кылып жиберет. Жоогач, Жайыл, Жамансарт, Момоконго жолугуп, Абылайдын тапшырмасын айтат. Ал талап мындай эле. «Бүт кыргыз мага баш ийсін, болбосо чабамын» — деген. Кыргыз «карабайбыз, баш ийбейбиз» деп жооп беришет. Абылай хан келип согуш баштады. Алар көп эле. Кыргыз бир топ кыйынчылыкта калат. Жайыл, Момокон, Үсөн, Теке, Итике, Жаныбек алтоо колго түшөт. Үсөн, Теке, Жайыл, Жаныбек төртөөнү өлтүрүп, Итикени жаштыгы үчүн (аял ала элек балч эле) бошотуп жиберди. Момокон Жоогач баатыр менен дос эле, аны Жоогач баатыр сурап калды. Жоогач баатыр Момоконду ат тону менен аттантып коё берди. Момокон келип бүт Чаа тукумун чогултуп, Аблай- хандын зордугун айтты. Кыргыздар чоң согушка камынышты. Аблайхан кайра келди. Уруш үч жылга созулду. Кыргыздар жеңди.

1780-жыл. Найман уруусунан Көк жал Барак келип Кочкорго чейин жетти. Солто, саяк, бугу уруусу Ортоктун тоосунун ич жагынан качырып киришип туусун жыгып өзүн өлтүрүшөт.

1793-жылы улуу жүз казагынан Бердикожо баатыры келип согуш баштады. Ал кезде Чүйдө Түлөберди, Асылбаш Нышаа, саяк Качыке баатырлар, Тынайдан Надырбек, сарыбагыштан Эсенгул бар эле. Нышаа ошондо 83 жашта эле,

казакты кайра сайып кууп бара жатканда Кекүмбулактын оозунан атына ок тийип өзү колго түштү. Нышааны өлтүрүп коюшту. Жылгындыга барганда кеч кирип, эки кол бөлүнүштү. Кыргыздар көзү курч бир баатырды чалгынга жиберди. Ал аттан түшүп, коңурчактын түбүнө жашынып, байкоо жүргүзүп турду. Алыстан бир караан көрүндү. Ал атчан келип кыргыздар жакка байкоо жүргүзөт. Кыргыздын чалгынчысы башындагы тебетейин алып, ойду карай катуу ыргытып жиберди. Чалгынчы атынын башын буруп кайра жөнөдү. Кыргыз чалгынчысы тигинин артынан барып атын кабакка байлап, байкатпай Бердикожо жаткан үйдүн тушуна барып тыңшайт. Чалгынчы Бердикожого барып:

— Бир талда улуу куш олтуруптур, мени көрүп чөлдү карай учуп кетти. Андан башка жан көргөнүм жок — дейт. Бердикожо эмесе бүгүн тынч алып жаткыла деди. Кыргыз чалгынчысы иштин жайын айтты. Кыргыздар дароо атка минишип, уктап жаткан Бердикожолорду тургузбай басышып калышты. Эртең менен карашса Бердикожонун өлүгү жок. Ар жерден издеп жүрүшүп, суу жээгиндеги бир чуңкурдан тирүү таап алышат. Бердикожонун башы алынды. Ошол жер өлгөндөрдүн сөөгү агарып жаткандыктан «Ак сөөк» аталды.

Кошойдон — Жамансарт, Момокон, Баймырза, Мамбет, Куртка, Теңиз, Кочкорбай, Зарыл 8 уул.

Бакыдан — Эсенбек, Жанбала, Шапак, Айдарбек, Салык, Баймат 6 бала. Багыштан — Райымкул, Кожомберди, Жан- кылы, Мурат 4 уул. Булардын тукуму Бакы-Багышан. Жамансарттан — Түлөберди, Бөрүбай, Эсенаман (биринчи аялдан). Сопу, Мамырбай, Саркодон, Байт, Үмөт, Кожобек, Солтонкул, Саке, Нусуп, Байжигит (10 уул экинчи аялдан). Баары 13 уул болгон.

Момокондон: 1-аялдан— Үчүкө, Карабай, Алыке, Торой. 2-аялдан — Алыбек, Боку. 3-аялдан — Иман, Ороз, Назар. 4-аялдан — Жанмырза жалгыз. 5-аялдан — Саргалдай, Бектемир, Жаңыбай, Жантай. 6-аялдан — Төлөмүш.

Эми Түлөберди эл башкарып турганда Семей казактарына барып Абыл-мейиз төрө менен элчиликти түзүп келишкен экен. Эл тынчтыкта жашап калышат.

Түлөбердинин 1-аялынан: Эшкожо, Канай, Чыны, Карбос 4 уул. 2-аялынан — Маңболот, Кулболот, Байдөөлөт, Алапай деген 4 уул.

Бөрүбайдан — Жангазы, Жакшы, Койлон 3 уул.

Эсенамандын 1-аялдан: Үкү, Саке, Ажыбек, Курман, Кыдык. 2-аялдан: Кален, Карбос. 3-аялдан: Айтбай, Керимбай. 4-аялдан: Адылбек. 5-аялдан: Карымшак, Сарымсак. Баары — 12 уул. Түлөбердинин ордун Эшкожо ээлеп алган.

Түлөбердиден — Канай, Жайылдан — Абай, Бектен, Момокондон — Алыбек, Баку болуп 40 жылы эл сурашкан. Эшкожо жалпы жонунан жетекчилик кылган. Соода сатык боюнча Бакуну коюшкан. Ал кезде эл кесиби куш салуу, ат чабуу, той-тамаша, аш болгон. Эр өлсө куну бир кыз, 9 жылкы. Чыбыктын бир учун доочуга, бир учун айыптуу кишиге карматып бир адам чыбыкты кесип коючу экен, ошону менен доо бүтөт.

Жангарач бийлик башында турганда 1842-жылы көп кол курап кыргызды чабыш үчүн Өрөлдөн Кененсары хан келди. Ал кездеги солтонун эл башкарганы Талкан тукумунан: Жангарач, Тынаалы, Укү, Чормон, Байменде,

Таштанбек, Чыны, Жанызак, Абейилде, Найман, Байтик, Каракчы тукумунан: Чынгыш, Калпак, Адучу, Жамангара, Болот, Корчу. Сарыбагыштан — Ормон, Төрөгелди, Тынайдан — Жантай болгон.

Кененсары хан Барак менен Бердикожонун кунун куушат. Абылай хандын дооматтарын коюшат. Кыргызды басып кирип, Чүйдүн аягындагы Кызыл-Тал тоосуна конду. Ал жылы Кара-Балтадан Коңурбай балдары менен беттешип Урустам баатырдан запкы жеп ала-албай кетти. Экиичи жылы кыргыздар чогулуп: «Казак-кыргыз бир тууган элбиз урушпай жарашалы» дешип Чынынын уулу Тынаалыны, Үкүнүн уулу Байтеректи Кененсарыга элчиликке жиберди. Бул сөзгө макул болбой, Кененсары хан Тынаалынын атынын куйругуна өз атынын куйругун кийиз оротуп тиктирип коюп (качып кетпес үчүн) Тынаалыны өзү менен кошо алып «мени кыргыздын чогуу ортосуна сал» деп жөнөдү. Тынаалы аргасыздан Калпактын айлына келгенде кеч күүгүм кирип калган. «Мына таксыр, кыргыздын уюткусу ушул жерде, эми мага улуксаат этиңиз» деди. Кененсары жайнаган атты көрдү. Тынаалы атынын куйругун сөгүүгө чамасы келбей кылычы менен кыя чаап, чапкан бойдон келип Жангарачка кабар кылды. Кененсарылар капарсыз жаткан айылды чапты. Калмакты, Ормонбекти, Субанбекти өлтүрүп үйлөрүн өрттөп элин кырды. Боюнда бар аялдын ичин жарып, баласын керегинин башын толорсугунан илип койду. Бирок Кененсары хан бул ишке өзү ыраазы болбой калды.

«Мен бүт кыргызды кырып жок кылам» деп күүлөнүп, Кызыл Талдан Алматыга барды. Ал жерде бир аз тургандан кийин Шоору деген баатырын Чынгышка элчиликке жиберди. Чынгыш казактар менен жарашууга макул болуп, Жамангара баатыр менен Болотту элчиликке жиберет. Кененсары бул эки баатырды өлтүрүп, алардын каны менен туусун кандады. 1845-жылы кыргызга каршы дагы аттанды. Кененсарынын колуна чымырдан Байган датка, бойгондон Супатай. Түлөберди, аргындан Чурт, Алыбай, Барман баатырлар колдору менен кошулушту. Үч жүз бүт биригишти. 1849-жылы кыргызча кой жыл эле. Кененсарынын колу жол боюндагы бир күмбөздү бузуп, жаңы көмүлгөн бир мүрзөнү ачып, ага көмүлгөн жаш келиндин кепинин сыйрып, жылаңач өлүктү күмбөзгө жөлөп тургузуп коюп, шылдың кылып күлүп жатышты. Асмандан үзүктөй кара булут чыгып чагылган жаркылдап, күн күркүрөдү. Супатай баатырдын колундагы бир кары казак;

— Ээ жигиттер, силер кыргыздын тирүүсү менен согушпай өлүктөрүн көрдөн чыгарып, арбакка согулдуңар! Анау булуттун ичинде ак кийишкен эки аксакалдуу адам боз ат минишип, силерди карай ок атып жатыры. Алар арбактар,— деди. Ал кезде дин катуу таасир кылуучу. Чалдын сөзүн уккан жоокерлер чочуп калышат.

Кененсарынын колунун келе жатканын угуп Жангарач бүт солтону көчүрүп Кегетиден тартып Токмоктун үстүнө тоо этегине кондурду. Кош ат менен Тагай тукумуна киши чаптырды. Кененсарынын колу Чүй суусунун күн чыгыш жагына (азыркы Каракоңузга) конду. Жекеге чыгып сайышып, ай балта менен чабышып 7 күнү согуш болду. Чынгыш баатыр Чүйдүн суусун Кең-Булуңга бурдурду. Кененсарыларга суу жетпей калды. Сууга келгендердин башын кесип сууга салып турушту. Суу жетпей Кененсарылардын аттары арык болуп турганда Ат-Башы, Нарын, Кочкор. Жумгалдан, Кетмен-Төбөдөн, Таластан кол келе жатканын кабарлап турушту. Саяк Сокулук ашып Ысык-Атага келип калды. Сарыбагыш келе жатат. Талас эли Ашмарага келди. Дагы ушул сыяктуу. Камдуу жаткан эл «Ормон опуза» деп өзүлөрү менен кошо чычырканак сүйрөтүп түшүшүп, ар кими он жерге от жаккан. Күн бешим болгондо тоо этеги Токмоктон тартып бүт чаң каптаган. Сурнай тартканда: «Бул тоодон боздогон неси» дешкен. Супатай баатыр кыргыз менен жек жаат болуп калган эле. 7 күндөн бери биз кыргыздын чарбагы менен согушуп жаттык. Эми жайандары келе баштады деди. Ар бир оттун жанында жыйырмадан киши, эртеңки согушка даярданып жатышат, дейт. Супатай баатыр астыртадан Жангарачка киши чаптырып:

— Аргын, торгойдон башка кол калган жок. Бүт качып кетишти — дейт. Түн караңгысы менен кыргыздар сурнай тартып кыйкырык ызы-чуу менен урушка киришет. Кененсарылар Мыкандын кара суусуна капталып кырылышат.

Эртеси күн чыкканда Кененсары, Норузбай, Эржан төрөлөрдү Жантай колго түшүрдү. Калпак, Ормонбек, Субанбектин балдары өлтүрүп аталарынын өчүн алды. Кудайменде датка Чынгыш баатырдын колуна түшкөн экен. аны Алымбек алып өлтүрүп, Карабаатыр, Болоттун өчүн алат. Ошону менен согуш бүтөт, казак-кыргыз арасы тынчыйт.

**Бала Айылчынын айтуусу боюнча жыйнаган Абдыкадыр
САРЫМСАКОВ**